HEEMKUNDEKRING
“RIJNWAARDEN”

DE WAORDSMAN

'De Goede Woningen' aan de Loostraat te Aerdt (foto: Theo Lieven te Pannerden)

JAARGANG 16
No. 3 2007
ISSN 1387- 442x

Het bestuur

Voorzitter	G.M. van de Weijer	Dorpsdijk 28A, 6915 AD Lobith	0316-547732
Secretaris	M.B. Snip-Janssen	Dorpsdijk 61, 6915 AC Lobith	0316-543203
Penningmeester	C.M.J. de Jong	Berenicestraat 29, 6916 BS Tolkamer	0316-543856
Bestuurslid	S.T. Lieven (De Waordsman)	Kanaalstraat 31, 6911 BC Pannerden	0316-372032
Bestuurslid	M. van Dasler (website)	Slaakweg 295, 6826 G.J. Arnhem	06-50552830
Bestuurslid	J.S.M. Barthen-Beekhuijsen	Aambeeld 8, 6915 BL Lobith	0316-541389
Bestuurslid	G.B.M. de Jong-Goris	Herwensedijk 1, 6914 KE Herwen	0316-541593
Bestuurslid	W. Neerincx-Barthen	Ameidsedam 6B, 6917 AG Spijk	0316-543000
Bestuurslid	J.G.M. Wieland	Dorpsdijk 25, 6915 AD Lobith	0316-543801
Bestuurslid	J.C. Hendriks (archeologie)	Dorpsdijk 44, 6915 AD Lobith	0316-543421

Lidmaatschap

De contributie bedraagt standaard € 14,00 per jaar; het lidmaatschap voor één persoon is € 11,00. De factuur hiervoor wordt jaarlijks eind februari verstuurd en het lidmaatschap dient voor 31 maart betaald te zijn op bankrekening 32.79.72.149 van de Heemkundekring Rijnwaarden. Het lidmaatschap wordt automatisch elk jaar verlengd. Eventuele opzegging dient voor het einde van het kalenderjaar te geschieden.

De Waordsman

Eindredactie	F.J.M. Staring	Van Munsterstraat 17, 6901 AW Zevenaar
Lay-out	S.T. Lieven	Kanaalstraat 31, 6911 BC Pannerden

Het komt nogal eens voor, dat er gevraagd wordt naar oude jaargangen van De Waordsman. Helaas zijn niet alle verschenen edities meer voorhanden. Wanneer er iemand is die deze oude nummers wil opruimen, bijvoorbeeld wegens verhuizing of ruimtegebrek, dan houdt de heemkundekring zich aanbevolen. Ook een los exemplaar is van harte welkom. U kunt een berichtje sturen aan Theo Lieven, Kanaalstraat 31, Pannerden, telefoon: 0316-372032, e-mail: stlieven@tiscali.nl

Copy inleveren voor 1 november 2007.

Inhoudsopgave

Blz. 3 Historische Sail
Blz. 4 Zoektocht naar een verdwenen spoorlijn
Blz. 9 Betaalbaar wonen in Aerdt
Blz. 13 Landverhuizers van het Gelders Eiland naar de nieuwe wereld
Blz. 17 Oprakelen van het verleden
Blz. 18 Manslag te Pannerden
Blz. 22 Taal en teken
Blz. 24 Rooms leven
Blz. 26 Nostalgie
Blz. 27 Dagboek van een oorlogsevacué (4)

Harry Braam uit 's-Heerenberg creëert haiku's, een specifieke dichtvorm (zie *'De Waordsman 2001/1'*). Bij de historische Sail van Rijkswaterstaat op 19 augustus 2007 maakte hij een foto waarin een aantal historische elementen zijn samengevat en schreef er een toepasselijke haiku bij.

In de week van 12 tot 21 oktober is het de week van de geschiedenis. Het Streekarchivariaat De Liemers en Doesburg organiseert daarom op zaterdag 13 oktober 2007 van 10.00 uur tot 14.00 uur een open dag. Die vindt plaats in het gemeentehuis van Duiven, Kastanjelaan 3. Daar zijn de archieven ondergebracht van de gemeenten Duiven, Westervoort en Rijnwaarden. Getoond wordt wat er zoal in een gemeente-archief is te vinden met betrekking tot bijvoorbeeld genealogie en onderzoek naar bewoningsgeschiedenis. Van enkele auteurs zijn publicaties tentoongesteld en de historische verenigingen uit de regio zijn met een eigen stand vertegenwoordigd, waaronder ook de Heemkundekring Rijnwaarden.

HISTORISCHE SAIL

door Harry Braam

Aan de oever ter hoogte van de steenfabriek Scherpenkamp in de Angerense Waard staat aan de overzijde de mammoet en kijkt richting Loo. Daarnaast torent de tunnel van de Betuweroute, dult het eiland Candia vernieuwing na vernieuwing, en ligt verscholen achter het groen het gemaal Candia. Daarvoor, geheel aan de rand van de oever, is zichtbaar de 'Keel', de uitmonding van de Rijn, sinds 1707 de 'Oude Rijn' genaamd. 'Aan de wieg van Rijkswaterstaat', het boek van Dr.G.P. van de Ven uit 1976, beschrijft de geschiedenis van landweer tot kanaal. Het eerste schip voer 20 augustus 1707 het kanaal op.
Rijkswaterstaat Dienst Oost-Gelderland te Arnhem organiseerde op 19 augustus 2007 als onderdeel van de viering 300 jaar Pannerdensch Kanaal een historische Sail van schepen met een geschiedenis van werken op en aan de rivier. Dit schip nu zeilt op de Neder-Rijn en over de tunnel ver beneden, voorbij de Keel, en zoekt de ruimte van het Pannerdensch Kanaal.
Even oud is West-Pannerden en het Gelders Eiland, met het begin van een vaarwel aan de Betuwe. De Waarden van de Rijn verheugen zich: een drieling.

De boot ziet de keel
doch zeilt tussen oost en west
en klieft Pannerden

Foto en haiku copyrigt H.J.M. Braam te 's-Heerenberg, 19 augustus 2007.

ZOEKTOCHT NAAR EEN VERDWENEN SPOORLIJN

door Truus Maas

Inleiding

Na het succes van de Toeristische Werkgroep Rijnwaarden vorig jaar met de zomerreeks 'Dwalen door de dorpen' (zie *'De Waordsman 2006/3'*) volgde dit jaar opnieuw een reeks. Beide keren heb ik de wandeling door het dorp Spijk geleid en beide keren heb ik me vooraf verdiept in de historie van het dorp. Het resultaat ervan gebruikte ik tijdens de wandelingen en legde een en ander vast in een boekwerkje. Uit de brochure 'Dwalen door het dorp Spijk 2007' volgt hierna het gedeelte dat handelt over de spoorlijn Zevenaar-Elten-Spyck-Kleef. Een restant daarvan is nog te zien in Griethausen bij Emmerich, waar een verroeste brug over de Alt-Rhein een stukje historie markeert. De rails zijn verwijderd en een fietstocht naar Kleef legt men af over het oude spoorwegtraject.

Een spoorlijn op Kleef

In 1856 werd de spoorwegverbinding van Arnhem via Zevenaar en Emmerich naar Oberhausen geopend, waar vandaan de lijn aansloot op die naar Keulen. Vervolgens bleek, dat zowel Nederland als Duitsland belang hadden bij het doortrekken van een spoorlijn die nodig was voor het vervoer van personen en goederen van Zevenaar naar Kleef. De oversteek over de Rijn moest plaats vinden in de omgeving van Spijk om aan de overzijde bij de Oliemolen te Spyck weer aan land te komen. In 1863 gaf de Pruissische koning toestemming tot de bouw van de spoorlijn, terwijl een spoorweg-veerdienst beide oevers van de Rijn moest verbinden. Naast het spoor Zevenaar-Emmerich werd een tweede lijn aangelegd die tot Elten daarmee parallel liep om daarna af te buigen naar de Rijn tot het station Welle.

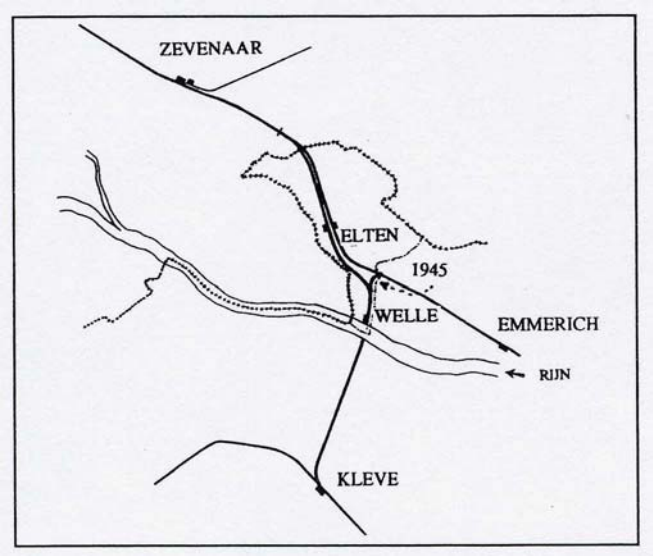

Overzichtskaartje van de spoorlijn Zevenaar-Kleef (uit: 140 jaar spoor langs Zevenaar, uitgave CVZ, 1996).

Twee bruggen werden gebouwd, een in de omgeving van Elten over de Wild en een bij Griethausen over de Alt-Rhein. Twee stoomponten werden gebouwd en deze moesten via kettingen over de Rijn worden getrokken. De kettingen waren echter te zwaar en werden uiteindelijk vervangen door staaldraad wat veel lichter was. Het schip had een lengte van 52 meter en een breedte van 7.85 meter. Op de bodem van de twee schepen werden spoorrails gemonteerd, waarop de wagons konden staan die door een locomotief op de rails werden gereden (de locomotief ging niet mee over). De wagons werden tijdens de overvaart vastgezet. Aan dek verbleven een kapitein, twee matrozen, een machinist en een kolenstoker. In verband met de wisselende waterstand werd ook een hoger talud aan beide zijden van de rivier aangelegd, zodat overvaren altijd mogelijk zou zijn.

In 1865 werd de lijn geopend. Vanaf die tijd werd veel vracht en personen over de Rijn gevaren richting Kleef en terug. Problemen waren er tijdens ijsgang in de rivier. Dan konden de veerponten niet overvaren.
Na 1890 kreeg de lijn een meer locale functie, doordat in voorgaande jaren een spoorlijn was aangelegd tussen Nijmegen en Kleef. In 1895 werd de lijn Zevenaar-Elten gesloten. Vanaf het station Elten bleef een treintje rijden naar het station Welle met verbinding naar Kleef. In 1912 werd de spoorveerdienst opgeheven en de overvaart werd daarna verzorgd door een motorboot. In 1914 werd de lijn Elten tot aan het station Welle gesloten door het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog. Na die oorlog werd er nog wel vracht vervoerd. In 1926 werd ook deze baan gesloten en werden de rails verwijderd.

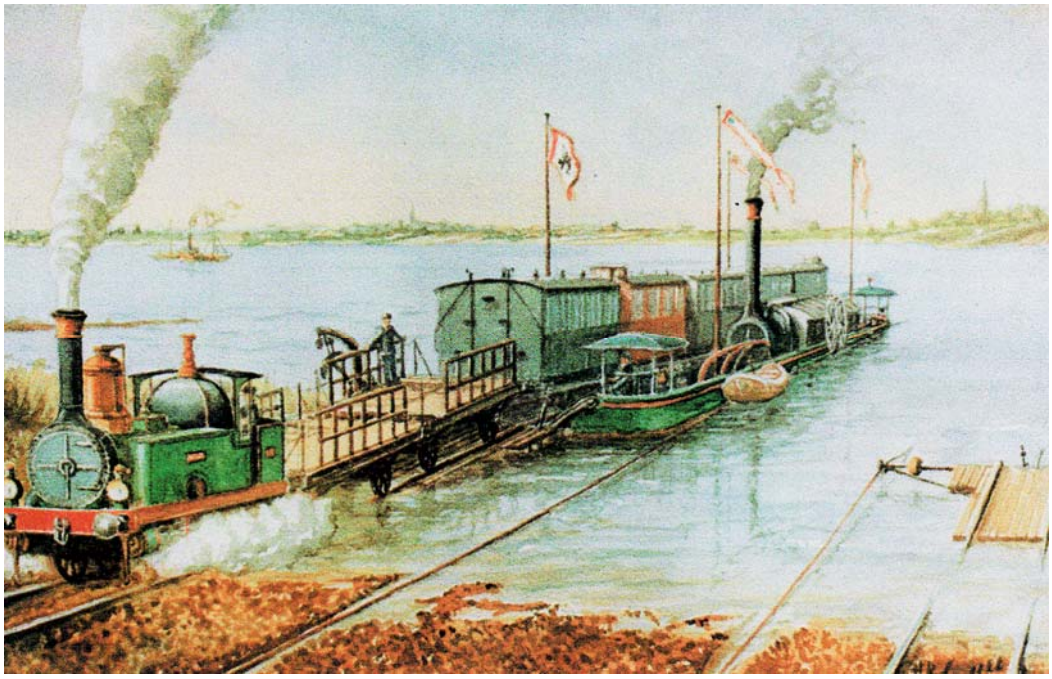

Op de bovenste afbeelding de molen van Elten en Hoog Elten, met aan de linkerkant de trein naar Emmerich en rechts de trein naar Elten-Welle. Op de afbeelding onder de 'Anleger in Spyck' (uit: Dieter Roos, 'Die Trajectlinie', 1983).

Op zoek naar de spoorlijn

Met de rugzak op mijn schouders, waarin ik twee heggenscharen en een fototoestel had gestopt, ben ik samen met mijn man op zoektocht gegaan. De route die gevolgd werd vanuit Elten was voor mij fascinerend. Aan de buitenzijde van het dorp Elten splitsten zich de oorspronkelijke spoorbanen, één richting Emerich en de tweede richting de Rijn. Oudere inwoners spreken nog altijd over 'de baandam'.
De spoorlijn volgde vanaf Elten de rivier de Wild. De dam waarover de rails werden aangelegd liep aan de noordzijde en na ongeveer twee kilometer werd de Wild overgestoken. Na veel speurwerk, waarbij we veel brandnetels moesten ontwijken, zagen wij een aantal grote steenblokken liggen. De heggenscharen kwamen goed van pas, want we zagen aan beide zijden van het pad fundamenten, waarover de rails waren aangelegd. Het was ons door het dichte struikgewas niet mogelijk om vanaf de andere zijde de rivier te benaderen.

Bij het muurwerk van de vroegere spoorlijn Elten-Welle (foto: Louis Maas te Spijk).

De spoorbaan gaat verder in de richting van de Moddam, die wordt overgestoken bij de familie Reeholt. De baan gaat vlak langs het huis en vervolgt zijn weg door struik- en boomgewas. Goed zichtbaar is het traject van deze lijn wanneer de spoorbaan boven de kleigaten langs gaat. De kleine gevormde meertjes worden door de familie Stockhorst verpacht aan vissers die van de natuur en van de stilte genieten. De spoorbaan stopt bij het kleine houten station Welle, dat gelegen was op ongeveer 50 meter afstand van de woning van de familie Stockhorst. Hier was een rangeerplaats. Naast het huis was een waterbron, waar de machinist de stoomlocomotieven vulden met water.

De familie Stockhorst van het baanwachtershuisje overhandigde mij deze twee bijgaande foto's en vertelde mij over het huis en het spoor.
Vanaf hun woning ging de baan over de lage dijk en door de uiterwaarden in de richting van de Rijn.

Op de foto onderaan is 'oer-opa' Theodor Stockhorst te zien. Hij zit rechts op de bank. Hij was ongeveer 50 jaar oud toen de foto gemaakt werd. Zijn geboortejaar was 1857 en dus zal de foto genomen zijn omtrent het jaar 1907.

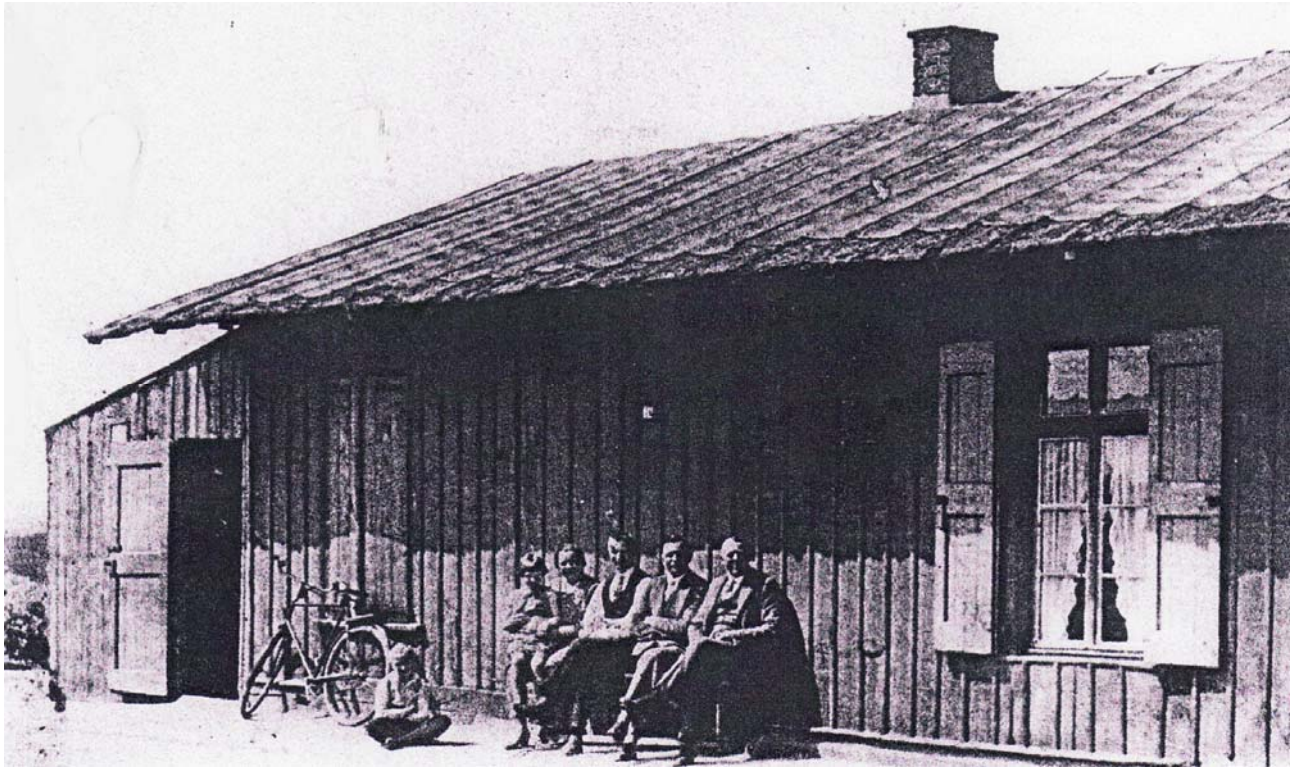

We hebben de betonnen weg gezien waarop vroeger de rails lagen. De baan loopt langzaam naar beneden tussen twee dijken door tot aan het water van de rivier.
Wat we ook ontdekten was een sluis, die gelegen is buiten de dijk links. Grote, hoge betonnen blokken uit één stuk gaven de ligging aan. Op een diepte van ongeveer twee en een halve meter zagen wij een heel smal beekje dat aan beide zijden schitterend was begroeid met bloemen uit koolzaad. We vroegen ons af of dit misschien het riviertje de Welle is geweest. Van Theo Stockhorst vernamen wij, dat we een dikke bekeuring zouden hebben gekregen als we gesnapt waren door de Duitse politie.

Opnieuw de spoorlijn

Tegen het einde van de Tweede Wereldoorlog werd de spoorlijn over de Rijn van groot belang voor de geallieerden. De spoorbaan vanaf Kleef naar de Oliemolen en over de rivier richting Elten werd weer hersteld. De baan moest gebruikt worden voor het vervoeren van legeronderdelen.
Het oversteken van de Rijn door de geallieerde troepen was een groot risico. In een recordtijd van 33 dagen werd de 713 meter lang spoorbrug gebouwd, die 134 meter boven de uiterwaarden lag. De pijlers en grote delen van de spoorbrug waren uit hout opgebouwd dat door soldaten was gekapt in het Reichswald. Troepen en het oorlogsmateriaal werden zo over de rivier vervoerd. Na de Tweede Wereldoorlog werd de brug in 1946 afgebroken door Duitse krijgsgevangenen.

De geallieerde brug over de Rijn bij Spijk uit 1945 (uit: Tijdschrift 'Op de rails', 1977).

Bronnen:
Achterin de brochure 'Dwalen door het dorp Spijk 2007' staat vermeld wie hebben bijgedragen aan de verkregen informatie. Het boekje met afbeeldingen in kleur is verkrijgbaar bij Truus en Louis Maas, Voorstraat 7 te Spijk, 0316-543188. Het kost € 6,50.

Waar vader 'Rijn' ons land ontmoet
in het mooie Gelderland
de zon dit water schitteren doet
als een kostbaar diamant
hoera, daar ligt aan de dijk
ons mooie dorpje Spijk.

Spijks volkslied geschreven in 1951 door meester Arendsberg.

BETAALBAAR WONEN IN AERDT

door Toon Hendriksen

Inleiding

Op 28 juni 2007 is het plan Waaijakkers II versie 2007 gepresenteerd aan de inwoners van Aerdt. In dit nieuwe woningbouwplan werken de gemeente Rijnwaarden en Woonontwikkeling Rijnwaarden b.v. / De Goede Woning samen om dit plan te realiseren. Woningbouwvereniging 'De Goede Woning' is vanaf februari 2007 in dit project betrokken in verband met de verplichting om 90% van de woningen in het betaalbare segment te bouwen. Dit betaalbaar bouwen is belangrijk voor de jonge inwoners respectievelijk inwoonsters van Aerdt. Zij kunnen de vele woningen die momenteel te koop staan niet aankopen vanwege begrijpelijke financiële redenen. De vraag om woningbouw in Aerdt is groot. Dit was al zo in vroeger tijden. In de jaren voor de Tweede Wereldoorlog ging men al rond met een handtekeningenlijst ten behoeve van woningbouw in Aerdt.

De Kegels

Ter zijde van de Loostraat liggen vanouds enkele percelen bouwland die de naam 'Kegel' dragen. Zo is er sprake van de 'Berghse Kegel', ooit in bezit van het Huis Bergh, en van de 'Maarschalk Horsten Kegel', een van de vroegere heren van Aerdt. Het verpondingskohier van het Kwartier van Nijmegen betreffende Aerdt geeft d.d. 29 september 1649 ten name van Johannes Rutgers van Haren als rentmeester van de erfgenamen Van der Horst zes morgen bouwland *'De Kegel metten Waijacker'*. Dat zelfde jaar werden die twee stukken verkocht aan Mathijs Hageman, grondbezitter wonende op de Grote Geldersche Waard. In 1699 verkochten de erfgenamen Hageman de halve Kegel aan Derck Jurriens van Steel. Zijn erfenis werd gedeeld door dochter Metjen van Steel, getrouwd met Jan Blij, en Roelofken van Steel, getrouwd met Jan Melchers. Het ene deel van de Kegel vererfde op Arend Blij en het ander op Bernd Melgers.
De afzonderlijke stukken van de Maarschalk Horsten Kegel werden in 1792 en in 1800 aangekocht door Steven Lemm, smid in Aerdt. Met de inrichting van het kadaster kwam de grond ten name van diens zoon Hendrik Lemm, ook smid, als perceel B 232 groot 2.09.20 hectare.
Bij testament d.d. 8 mei 1872 vermaakte Hendrik Lemm de grond aan zijn zoon Steven, waarna het land door diens weduwe in 1903 in drie delen werd geveild. Het eerste deel werd aangekocht door Gerhardus Verkerk, metselaar wonende te Aerdt, het tweede door Wilhelmus Johannes Otten, timmerman wonende te Aerdt, en het derde door Steven van de Sandt, bakker en winkelier te Aerdt. Onder voorbehoud van vruchtgebruik verkocht Steven van de Sandt, toen genoemd landbouwer en koffiehuishouder, in 1926 aan Theodorus Arnoldus Hendriksen, landbouwer te Aerdt, drie stukken land waaronder het perceel bouwland genaamd de Kegels, kadastraal aangeduid als B 980, groot 81 aren en 60 centiaren.

Bouwplan

Indachtig de doelstellingen om in de gehele gemeente de woningnood te lenigen besloot de woningbouwvereniging om acht arbeiderswoningen in Aerdt te bouwen. Al eerder, tijdens de algemene ledenvergadering van 23 oktober 1935, was besloten uit te zien naar een geschikt bouw-terrein in dat kerkdorp. Dit werd gevonden aan de Loostraat, waar Theodorus Arnoldus Hendriksen, toen ook raadslid van de gemeente Herwen en Aerdt, het perceel bouwland de Kegels in bezit had. Het perceel werd op 11 januari 1936 aan de woningbouwvereniging verkocht voor de ronde som van 3200 gulden.

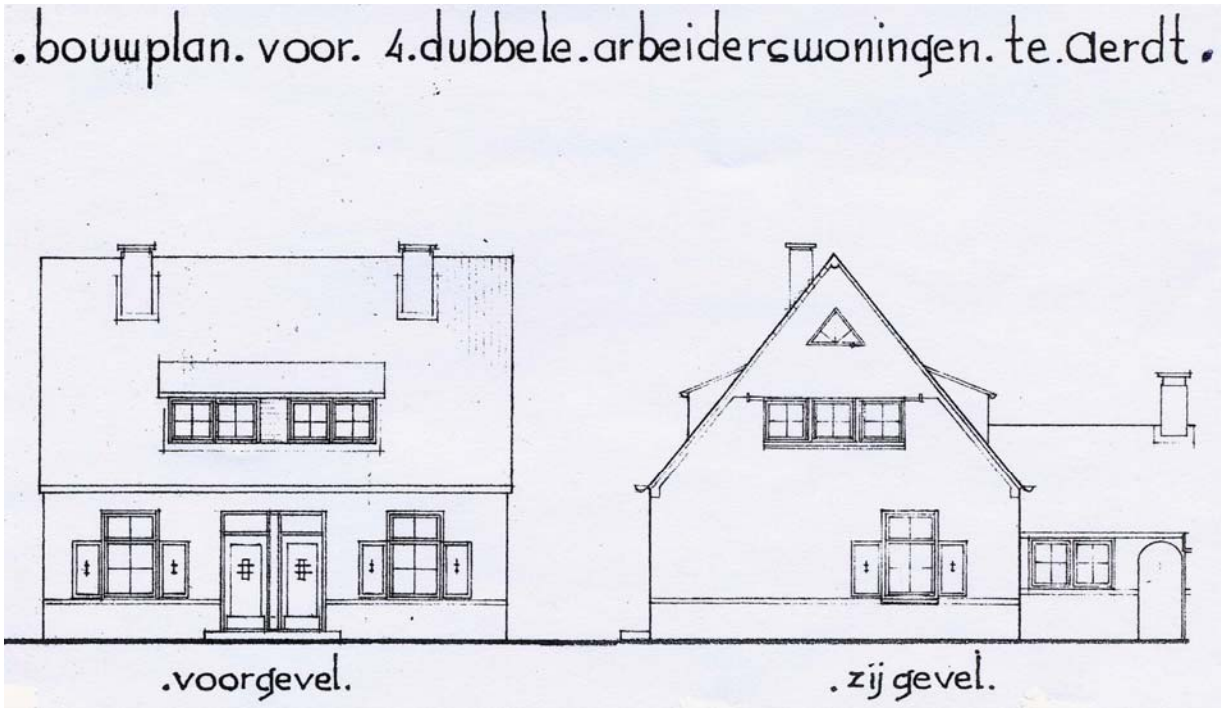

Een gedeelte van de ingediende bouwtekening (Archief van de gemeente Herwen en Aerdt). Zoals eerder in Lobith en Spijk was gebeurd, ontwierp de verenigingsarchitect W. Verborg uit Lobith het bouwplan. Opvallend was dat ze van buiten volkomen verschilden met de woningen aan de Zwarte Sluis in Lobith, maar van binnen een identieke indeling hadden. De op deze tekening aangegeven dakkapel is met de bouw van de woningen niet uitgevoerd.

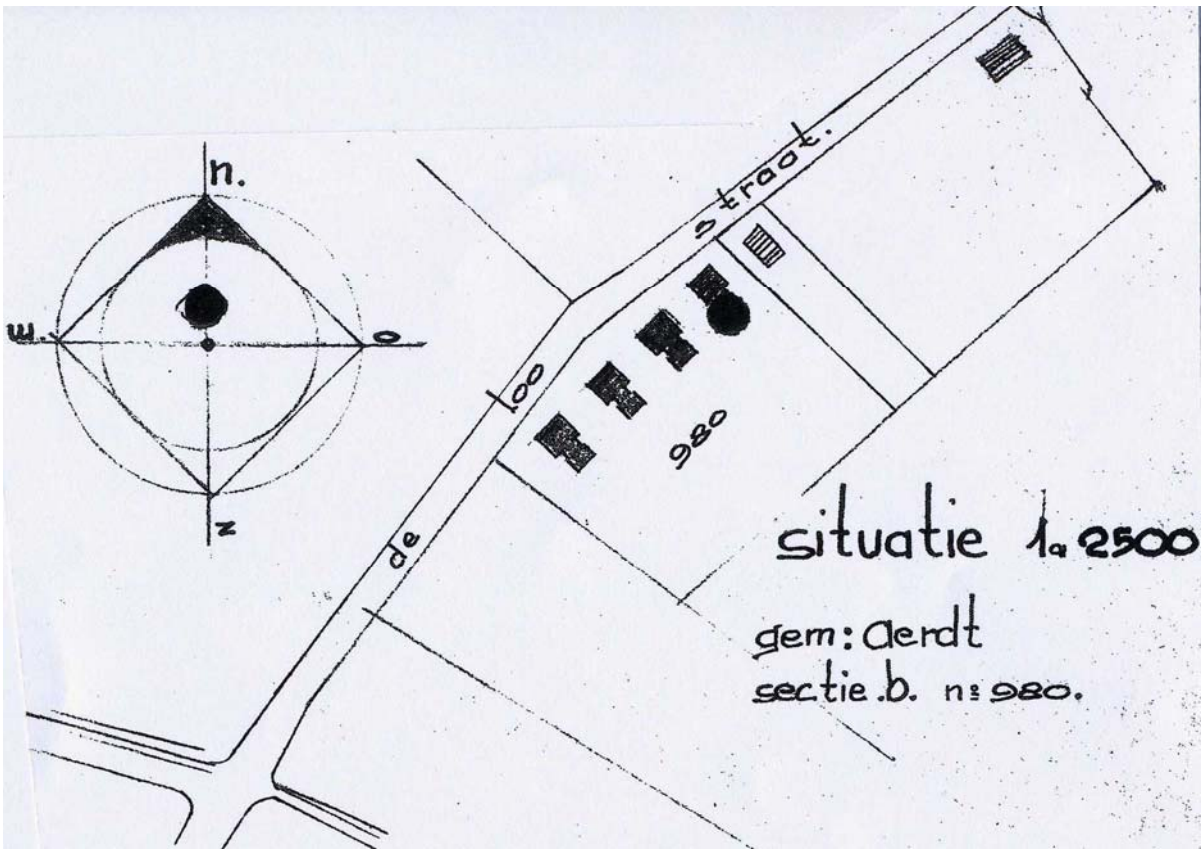

De situatieschets is te zien vanaf de verderop gelegen wetering in de Loostraat.

Op 28 oktober 1936 vond de openbare aanbesteding plaats. Er werd door twee aannemers voor de massa ingeschreven, maar door afzonderlijke aanbestedingen kwam de woningbouwvereniging goedkoper uit. Voor het metsel-, timmer-, ijzer- en loodgieterswerk waren de gebroeders Hageman uit Didam het laagst met de som van ƒ 11.742,- en zij mochten het werk uitvoeren. Het schilder- en glaswerk werd gegund aan J. Heuthorst uit Beek als laagste inschrijver. J. Verborg uit Lobith kreeg het maken van vier duikers in de weg en de levering van 25 m^2 grind voor wegverharding. Met een inschrijving van ƒ 120,- was hij elf gulden goedkoper dan Th. Buil uit Lobith.

Voor de aankoop van de grond en de bouw van de huizen was een totaal voorschot verleend van ƒ 18.700,-. In de stichtingskosten zaten twee posten voor 'pannenbier' van respectievelijk ƒ 5,80 en ƒ 3,25 geleverd door Grob en Joosten ter gelegenheid van het hoogste punt in de bouw.
Op 24 mei 1937 werden de huizen door De Goede Woning verhuurd voor ƒ 3,25 per week.

Bewoners

De eerste bewoners op de 'Kegel' aan de Loostraat vestigden zich in de periode mei tot augustus 1937. Sommigen vertrokken al na een paar jaar. Anderen bleven er hun leven lang. De familie Roerdink is de enige die vanaf het begin het door hen gehuurde huis heeft bewoond. Eerst Gerarda M. Roerdink-Boerboom, weduwe van G.J. Roerdink, met haar zoon Hendrikus en vervolgens diens zoon Henk Roerdink. Hendrik Roerdink werd in 1987 gehuldigd (hij lag toen in het ziekenhuis), omdat hij vijftig jaar huurder was.

Loostraat 7
in 1937 genummerd B 47a / gewijzigd in B 66
G.H. Koerntjes (1937-1939)
M. Tiemissen (1939-1979)
J.H.E. Span (sedert 1980)

Loostraat 9
in 1937 genummerd B 47b / gewijzigd in B 67
J. Lindzen (1937-1973)
Th.J.M. Leenders (sedert 1974)

Loostraat 11
in 1937 genummerd B 47c / gewijzigd in B 68
G.M. Roerdink-Boerboom (1937-1942)
H.R. Roerdink senior (1937-1987)
H. Roerdink junior (sedert 1987)

Loostraat 13
in 1937 genummerd B 47d / gewijzigd in B 69
W.E. Hubers (1937-1954)
J.J.A. Tinselboer (1954-1956)
H.J. Overdreef senior (1956-1959)
H.Th. Overdreef junior (sedert 1959)

Loostraat 15
in 1937 genummerd B 47e / gewijzigd in B 70
J.G. Bouman (1937-1980)
N.T. Derksen (1981-1984)
G.M. Gerritzen (sedert 1985)

Loostraat 17
in 1937 genummerd B 47f / gewijzigd in B 71
A. Berendsen (1937-1939)
J.H. Tiemissen (1939-1997)
Jos de Vries (1997-1999)
mevr.F.G.M. Wentink (sedert 1999)

Loostraat 19
in 1937 genummerd B 47g / gewijzigd in B 72
J. Heitman (1937-1947)
J.A.F. de Vries (1947-1997)
A. Hageman (1998-2005)
J. Durant (sedert 2005)

Loostraat 21
in 1937 genummerd B 47h / gewijzigd in B 73
W. van Eeuwijk (1937-1940)
H.G.Th. Heymen (1940-1944)
E. Wieggers (1944-1956)
B.A. Berns (1956-1958)
H.D. Berendsen (1958-2005)
mevr.Th. van Huet (sedert 2005)

Aerdt anno 1955 (tekening van Ad Dekker; collectie: A.Th.M. Hendriksen te Aerdt).

Had men vroeger eenmaal huisje, boompje, beestje
Dan gaf men doorgaans een huwelijksfeestje
De poppen kwamen dan aan het dansen
Door woningbouw kreeg men die kansen
Er werd gebouwd volgens de woningwetregel
Er verschenen acht woningen op de 'Kegel'
Nog steeds is er niets nieuws onder de zon
Want waar men vroeger op spon
Is ook thans de vraag van de mensen
Passende woningbouw is wat zij wensen
Dan kunnen zij zich in al hun goeds tooien
En het dorp Aerdt kan zich in de toekomst ontplooien
Dan hoop ik dat er in ieder Aerdts huis
Vrede en liefde heerst en dat men kracht krijgt naar kruis.

Toon Hendriksen in Onder-Aerdt

Bronnen:

G.B. (Ben) Janssen, Bouwen = Wonen, 1984.
Archief gemeente Herwen en Aerdt (met dank aan G.H. van Hunen en J.Th.M. Giesen te Zevenaar). Aantekeningen van Frans Staring te Zevenaar. Mededelingen van Henk Roerdink, Rieky Wentink, Jopie Durant en Doortje van Huet te Aerdt, bewoners respectievelijk bewoonsters van Loostraat 11, 17, 19 en 21, alsmede van overbuurman Gert Sommers, Loostraat 18 in Aerdt.

LANDVERHUIZERS VAN HET GELDERS EILAND
NAAR DE NIEUWE WERELD

door dr.Ben Janssen

Inleiding

In de tweede helft van de 19de eeuw emigreerden veel mensen naar Amerika op zoek naar het grote geluk. Ze droomden van een beter leven in de nieuwe wereld. Gedurende de laatste twee decennia van die eeuw drukte de agrarische depressie zwaar op de plattelandsbevolking. Mogelijkheden voor het vinden van een bestaan in handel en industrie waren zeer beperkt. Er was weinig hoop op een betere levensstandaard. Emigratie naar Noord-Amerika bood hen een kans op een beter leven. Economische factoren waren doorslaggevend voor de landverhuizing. In de meeste gevallen ging het bij de emigranten van het Gelders Eiland om *'verbetering van de maatschappelijke toestand'*. Daarbij had men geen ingrijpende veranderingen op het oog, maar wilde men als landbouwer meer grond, als ambachtsman of winkelier meer opdrachten en klanten, als landarbeider een eigen boerderij en als dagloner meer werk en hoger loon en daarbij als ouders betere vooruitzichten voor de kinderen[1]. Soms werd de grondslag al gelegd in de streek van waaruit men vertrok. Deze voorbereide groepsreizen boden meer kans op slagen dan die van de individualisten, die eenmaal aangekomen het zelf maar moesten rooien.

De oversteek naar de Nieuwe Wereld geschiedde per stoomboot met vertrek uit Rotterdam, Amsterdam, Antwerpen, Hamburg of vanuit Engelse havens. Scheepvaartmaatschappijen organiseerden deze reizen. Zij speelden gretig in op de emigratiedrang. In verscheidene plaatsen waren zelfs agentschappen die de reis regelden. De overtocht kostte gemiddeld 57 gulden voor een volwassene en kinderen vanaf 12 jaar de helft. Beneden één jaar was gratis. Deze bedragen waren voor die tijd aanzienlijk wanneer men bedenkt dat het dagloon voor een arbeider rond *f* 1,- schommelde.

LANDVERHUIZERS!!

Directe en billijke overtogt naar AMERIKA met STOOM- en ZEILBOOTEN, 's wekelijks uit *ROTTERDAM*. Inlichtingen zijn te bekomen en contracten worden gesloten bij den Heer **J. VAN STAVEL** Frzn, te *SCHIJNDEL*, bij *'s Bosch*.

BERIGT
AAN
LANDVERHUIZERS.

Per STOOMBOOT, via Engeland, bestaat elken zaturdag GELEGENHEID, om van *ROTTERDAM* naar *NEW-YORK* te vertrekken. — VOEDING, uitnemend en geheel voldoende, is begrepen in den vaarprijs. — Voor de PASSAGIERS wordt overal BEHOORLIJK GEZORGD.

Nadere informatiën geven: **WAMBERSIE & ZOON**, Cargadoors te Rotterdam, of hunne AGENTEN: *J. M. KEMPS*, te St. Oedenrode; *G. MANDERS*, te Venray; *H. BEKSKENS*, te St. Anthonis.

De zeetocht duurde weken en vergde veel van het uithoudingsvermogen. Het eten was eenzijdig, de hygiënische omstandigheden matig en verzorging van zieken niet optimaal. Het moet ook een enorme opluchting geweest zijn, wanneer men het Vrijheidsbeeld van New York aan de horizon zag verschijnen en men op Ellis Island van boord mocht.

De landverhuizing uit de Nederlandse kleigebieden kende met name pieken in de jaren 1881, 1882, 1889, 1892 en 1893. Van het totaal aantal emigranten tussen 1880-1914 vertrok bijna 60 procent in de periode 1880-1893. Nederland vertoonde toen een aantal van 68 landverhuizers per 100.000 inwoners.

De meeste landverhuizers streken neer in de staten Michigan, Illinois, Iowa, Massachusetts, Wisconsin en New Jersey, en later Minnesota, Montana, Washington en California. Op basis van de Amerikaanse Census kunnen zij getraceerd worden in gemeenschappen waar veelal reeds eerder landgenoten zich hadden gevestigd. In de Verenigde Staten vond tevens een gefaseerde migratie plaats. Friezen die zich eerst in het oosten of in het midden-westen hadden gevestigd, besloten later hun heil in het verre westen te zoeken. Zij vervulden een voortrekkersrol voor landverhuizers die direct uit Friesland voor het Amerikaanse westen kozen.

In deze bijdrage worden enkele van die landverhuizers uit de gemeente Herwen en Aerdt besproken, die in de jaren tachtig van de negentiende eeuw hun heil zochten in 'the Wild West'.

Landverhuizers uit de gemeente Herwen en Aerdt

In 1881 vertrok de arbeider **Jan van Benthem** met zijn vrouw Trui Berns naar Amerika. Hij was 'min-gegoed', betaalde geen belasting voor de hoofdelijke omslag en wilde zijn maatschappelijke toestand verbeteren[2].
Jan was geboren op 5 juli 1851 te Lobith als zoon van de mandenmaker Hendrik van Benthem (*1800) en diens tweede vrouw Johanna Winters (*1814). Het gezin woonde te Lobith C 37. Hendrik van Benthem was in 1829 getrouwd met Hendrica Hoogenkamp, bij wie hij negen kinderen

kreeg. Zij overleed in 1850 en vier maanden later hertrouwde Hendrik met Johanna Winters uit 's-Heerenberg. Bij haar had hij nog eens vier kinderen, waaronder Johannes. Vader Hendrik van Benthem overleed op 30 december 1864. Johanna Winters in 1880.
Jan van Benthem trouwde op 30 april 1881 met Geertruida Maria Berns. Zij was geboren te Aerdt op 3 oktober 1849 als dochter van de klompenmaker Johannes Berns en Theodora Hendriks.

In 1881 zocht ook **Gerardus Smink** zijn geluk in Noord-Amerika. Hij was geboren te Aerdt op 5 mei 1845 als zoon van de arbeider Herman Smink en Maria Hoed. Gerrit Smink was dienstknecht. Zijn vader, de arbeider Hermanus Smink, was geboren te Zevenaar op 13 februari 1807. Hij was getrouwd met Maria Magdalena Hoed, geboren te Lobith op 3 januari 1804. Zij overleed reeds op 6 juni 1872. Herman Smink overleed te Herwen op 12 januari 1892. Zij hadden de volgende kinderen:
1. Henricus, geboren Aerdt 25-04-1841, arbeider, ging op 13 mei 1865 naar Pannerden. Hij was drie maal getrouwd en overleed te Herwen op 19 juli 1917.
2. Petronella, geboren Aerdt 22-07-1843.
3. Gerardus, geboren Aerdt 05-05-1845, ging in 1881 naar Noord-Amerika.

De klompenmaker **Willem Sanders** waagde in 1881 eveneens de oversteek. Hij was geboren te Lobith op 6 januari 1848 als oudste zoon van klompenmaker Bernard Sanders en diens eerste vrouw Gerarda Braam (*1825), die op 21 oktober 1856 overleed. Bernard Sanders was geboren te Herwen op 4 februari 1824 maar woonde Lobith C 121. In 1851 hertrouwde hij met Johanna Gunsing bij wie hij nog zes kinderen kreeg. Bernard overleed in 1903 en Johanna in 1920.

De 26-jarige landbouwerszoon **Frederik Willem Lamers** in Herwen was niet bepaald onbemiddeld toen hij in 1881 besloot te emigreren. Zijn vader Friedrich Lamers had een pachtboerderij in Herwen (A 46). Friedrich Lamers (*1826) was eerst getrouwd met Maria Kraijenbrink. Bij haar had hij de volgende kinderen:
1. Johanna Elisabeth, geboren Herwen 05-09-1850.
2. Derk Jan, geboren Herwen 18-11-1852.
3. Frederik Willem, geboren Herwen 03-03-1855, in 1881 naar Noord-Amerika.
4. Johanna Geertruida, geboren Herwen 06-01-1857.
Op 20 november 1861 hertrouwde Friedrich Lamers met Gerarda Gijsberta Bouwmeester (1830-1909) uit Aerdt. Bij haar kreeg hij vier kinderen.

Het gezin **Braam-Van der Velden** emigreerde in 1882 naar Noord-Amerika, maar vlak voor hun vertrek kregen ze het nog te doen met de veldwachters op Lobith.
Adalbertus Braam, ook geschreven als Braem, (*1848) was metselaar van beroep. Hij trouwde op 5 december 1974 met de dienstbode Wilhelmina van der Velden. Hun eerste kind Everdina (*1875) werd maar tien maanden oud. Daarna werden nog twee kinderen geboren Herman (*1877) en Cornelis (*1880).

Eind januari 1882 stapten de veldwachters Timmers en Kuiper 's avonds even na tienen de herberg van Van Benthem aan de Markt te Lobith binnen. Het was na sluitingstijd en er bevonden zich nog enkele mensen in de gelagkamer. Dat was goed fout! Dus werden er bekeuringen uitgeschreven. Burgemeester Christjani die de zaak verder uitzocht, was echter een andere mening toegedaan. Een paar minuten voor tien was het echtpaar Braam de herberg binnengekomen, niet om te drinken, maar om een paar zaken met Van Benthem te regelen. Van Benthem was tevens agent van de firma Prins & Zwanenberg te Amsterdam waarmee zij een landverhuizerscontract hadden gesloten. Deze papieren kwamen zij nu ophalen. Van Benthem was op dat moment even afwezig. Op verzoek van de zoon van Van Benthem hadden zij even gewacht, maar niets gebruikt. Christjani twijfelde geen moment aan de verklaring van Braam en adviseerde het verbaal maar te seponeren, want 15 februari 1882 zou Bertus Braam met vrouw en drie kleine kinderen naar Noord-Amerika vertrekken. Zij waren al op 30 januari 1882 in het bevolkingsregister van Herwen en Aerdt doorgehaald[3].

Tot de landverhuizers in 1884 behoorde ook de arbeider **Hendrikus Gudde.** Hendrik was geboren te Herwen op 22 september 1859 als zoon van de arbeider Antoon Gudde (1830-1916) en Hendrina Bergervoet (1832-1912). Het gezin telde tien kinderen waarvan hij de oudste zoon was.

De arbeider/winkelier **Everardus Heuvel** was in 1884 naar Noord-Amerika gegaan om te kijken of hij daar met zijn grote gezin een nieuw bestaan kon vinden. De vooruitzichten bleken niet ongunstig en in 1885 liet hij zijn vrouw en kinderen overkomen[4].
Everardus Theodorus Wilhelmus Heuvel was geboren te Elten op 8 februari 1822. Hij was gehuwd met Johanna Wilhelmina Jonkhans, geboren te Lobith op 20 februari 1834. Zij woonden eerst in Elten waar hen een dochter geboren werd. Daarna verhuisden ze naar Lobith waar Jan werkte en zijn vrouw een klein winkeltje dreef (C 1). Zij hadden de volgende kinderen:
1. Elisabeth Cornelia, geboren Elten 18-06-1862.
2. Oswald Antonius, geboren Lobith 28-07-1863.
3. Maria Johanna, geboren Lobith 29-08-1866.
4. Anna Gerarda, geboren Lobith 08-08-1868.
5. Antonia Gerarda, geboren Lobith 21-06-1872.
6. Theodora Grada, geboren Lobith 21-01-1875.

Beginjaren tachtig verbleef dochter Elisabeth (*1862) in Den Haag. Zij keerde op 26 november terug en ging op 21 oktober 1881 naar Zevenaar. Op 30 december 1883 was ze weer terug in het ouderlijk huis. Op 24 maart 1884 werd zij uitgeschreven naar Amsterdam. Mogelijk is ze met haar vader meegegaan om te kijken hoe het er in Amerika uitzag. Het herenigde gezin kwam uiteindelijk in de omgeving van Los Angelos terecht. Op 1 februari 1911 trouwde Antonia Heuvel (*1872) in Los Angelos met J.E. Schecher.

In 1884 vertrokken de gebroeders **Johannes Lambertus Nieman** en **Bernardus Lambertus Nieman** naar Noord-Amerika. Beiden waren goede timmerlui en zonen van de timmerman Jan Willem Nieman (1822-1867) en Grada Kruit (1829-1898). Dit echtpaar was op 15 juli 1853 getrouwd. Zij kregen de volgende kinderen:
1. Hermanus Johannes, geboren Lobith 10-10-1853.
2. Johanna Gerarda, geboren Lobith 18-08-1855, trouwt P. Prins.
3. Bernardus Lambertus, geboren Lobith 09-10-1857, timmerman.
4. Johannes Lambertus, geboren Lobith 30-08-1859, timmerman.
5. Grada Maria, geboren Lobith 04-09-1861.
6. Jacoba, geboren Lobith 23-09-1863, † 16-10-1865.
7. Mari Johanna, geboren Lobith 24-02-1865, † 26-02-1869.
8. Jacoba, geboren Lobith 09-06-1867, trouwt W.E. Wolsing.

Jan en Bernard keerden op 24 augustus 1881 terug uit Nijmegen naar het ouderlijk huis te Lobith. Op 25 februari 1885 vertrok Jan als eerste naar Noord-Amerika, op 6 augustus 1885 gevolgd door zijn oudere broer Bernard. Hoewel zij opgaven 'min-gegoed' te zijn, zaten hij niet geheel zonder centen, want zij werden aangeslagen in de 3^{e} (laagst betalende) klasse.

Noten:

1. H. van Stekelenburg, Landverhuizing als regionaal verschijnsel van Noord-Brabant naar Noord-Amerika 1820-1880, Tilburg 1991.
2. GAHA, Uitgaande stukken d.d. 10-06-1882.
3. G.B. Janssen, In naam der wet - Twee eeuwen politiezorg op het Gelders Eiland, Aalten 2003.
4. GAHA, Ingekomen stukken 1882-1883.

OPRAKELEN VAN HET VERLEDEN

door Jo Notten

Op 10 mei 2007 bracht De Gelderlander het bericht, dat het echtpaar Wim en Käthie Reintjes-Versteegen uit Herwen op tweede pinksterdag hun horecabedrijf 'De Lange Jan' in Herwen zouden sluiten. Dit jaar zijn beiden veertig jaar getrouwd en beiden veertig jaar actief in de horeca, eerst in het café de Bijlandse Poort aan de Herwensedijk in het café van Wims ouders en sedert 1980 aan de Molenstraat 9. De nieuwbouw aan de Molenstraat werd genoemd naar de grootvader van Wim, Jan Reintjes. Hij was een lange man en vandaar de naam 'De Lange Jan'.

In april 2001 leverde J.A. (Jan) Jansen van het 'Pölleke' in Herwen (zie *'De Waordsman 2002/1'*), toen verblijvende in Lobede, de hierboven staande potloodtekening met een korte toelichting over het oorspronkelijke café aan het eind van de Molenstraat nabij de oprit naar de Herwensedijk. Het afgebroken pand had huisnummer 22. Op de tekening is de situatie weergegeven van vòòr 1925. Het raam rechts was het café. Er werden ook klompen verkocht.
In de volksmond heette het café destijds al 'De Lange'. Eigenlijk was het niet veel meer dan een tapplaats, zoals eerder veelvuldig voorkwam. Het café werd aanvankelijk gedreven door de moeder van lange Jan Reintjes. Men noemde haar 'Homoek'. Iedereen kende haar bij die naam en zo werd ze ook door de kinderen Reintjes genoemd. Voor de burgerlijke stand heette zij Joanna Bernardina Arnts. Zij was geboren in Pannerden op 30 november 1842 en in 1865 getrouwd met Wilhelmus Reintjes, te Herwen geboren op 7 april 1830 en schipper van beroep. Hij overleed op 27 november 1909.
In 1925 brandde het café van Jan Reintjes af. De familie Reintjes heeft toen tijdelijk gewoond in de schuur bij het huidige pand Herwensedijk 50-52. Timmerbedrijf Th. Siebers heeft toen het nieuwe café van Reintjes gebouwd. Later, omtrent 1955, is daar een vergaderzaaltje bijgekomen.

MANSLAG TE PANNERDEN

door Frans Staring

Criminele justitie

De heerlijkheden Bijland, Pannerden en Millingen behoorden tot de jurisdictie van het Huis Bergh. Als vertegenwoordiger van de Heer, later Graaf, van den Bergh werd er voor deze heerlijkheden een ambtman aangesteld. Bijna altijd woonde die ambtman in Millingen. Op het eind van de 18e eeuw werd voor Pannerden en Millingen nogal eens iemand benoemd die elders in het Graafschap Bergh woonde. Dat kwam voornamelijk vanwege diens financiële vergoedingen. Voor Pannerden maakte het niet zoveel verschil waar de ambtman zijn verblijf had, omdat daar voor de lopende zaken een andere functionaris, meestal de rentmeester, als waarnemer optrad. Als *'stadhouder'* van Pannerden kreeg ook de rentmeester weer een extra toelage. Pas als het er op aan kwam, reisde de ambtman naar Pannerden om er zijn taak uit te voeren.

Gewone zaken konden door het plaatselijk gericht worden afgehandeld, maar in criminele kwesties moesten de opgelegde straffen eerst door het Huis Bergh worden goedgekeurd. Ook in de 18e eeuw waren die straffen nogal middeleeuws. Een uitspraak van het gericht te Millingen in 1767 tegen een zekere Lambert Mulder wegens moord en diefstallen werd op 26 mei van dat jaar te 's-Heerenberg akkoord bevonden. Hij was veroordeeld om *'geraeijbraeckt'* (geradbraakt) te worden. De ambtman kreeg daarbij de opdracht *'deselve sententie in alle sijne leeden en deelen te stellen ter Executie'*. De bij het Huis Bergh ingekomen rekeningen *'ter occassie van de dententie, crimineele proceduijre en opgevolgde executie van Lambert Meulder die den 29 Maeij 1767 tott Millingen geraedtbraeckt en onthoofft is'*, laten zien wat een dergelijke kwestie met zich mee bracht. Ook was er nogal wat te doen over de *'Belooninge van een Scherp Righter'* (beul), die de executie moest uitvoeren.

Hendrick Kup / Jan Harman vande Bosch

De Tachtigjarige Oorlog werd pas beëindigd in 1648. Voordien was er voortdurend oorlogsgeweld. Op 30 december 1636 kreeg de scholtus in Pannerden, Hendrick Kup, inkwartiering van een aantal soldaten uit Schenkenschans. Nadat hij hen *'mit eten ende drincken well hadde getracteert'*, waren zij gaan slapen. Eén van de soldaten, Jan Harman vande Bosch geheten, was 's nachts de hoenders in zijn huis gaan vangen en door het gekrakeel met de kippen was Hendrick Kup wakker geworden. Hij had daarop de soldaat voor diens gedragingen willen berispen, maar die was daar met *'onnutte ende versmadelijcke woorden'* tegenin gegaan. De scholtus was toen *'ontstelt ende gram'* geworden en had *'mit een gavel geworpen'* en de soldaat zodanig geraakt, dat deze veertien dagen daarna *'tot sijn groot leetwesen'* was komen te overlijden. Daarop was Hendrick Kup uit Pannerden gevlucht en hij durfde niet eerder terug te komen dan nadat de Graaf van den Bergh hem *'de begangene faute'* had vergeven. Met een rekest had hij *'ootmoedelijck gebeten'*, dat Graaf Albert hem brieven *'van abolitie* (opheffing van strafvervolging) *ende pardon souden willen mitdeijlen'*.

Na ingewonnen advies van de ambtman Dominicus Brunel en *'gesien d'informatien deswegen genomen'* liet Graaf Albert in een akte d.d. 26 april 1637 vastleggen Hendrick Kup te *'vergeven ende pardonneren de voorschreven dootslach ende misdaet'*. Verder vond de Graaf het goed *'dat hij wederom in onsse voorschreven vrijheerlicheijt ende alle andere landen sal mogen woonen, gaen, staen ende frequenteren gelijck hij tevorens heeft gedaen'*. Aan het besluit werd een ordonnantie toegevoegd voor de ambtman en alle andere *'officieren ende onderdaenen hem deswegen geene molestatie te doen'* en de scholtus het verleende *'pardon ende gratie te laeten genieten, want sulx onssen Will ende meiningh is'*.

Derck Krechting / Jan Fierkens

Anno 1655 wordt in Pannerden ene Jan Fierkens genoemd. Hij is dan 47 à 48 jaar oud. Hij zal dezelfde zijn als de Jan Fierkens die getrouwd was met Jantien (Jantje) Goris, dochter van Arndt Goris en Hendrixken Fierkens, pachters van het Berghse Hoofd te Pannerden.
Op 14 januari 1659 wordt door Arnd Goris als grootvader, met Sander Fierkens en Gerrit Goris als ooms van de nagelaten kinderen van Jan Fierkens, een rekest ingediend bij de Graaf van den Bergh om de kinderen *'uijt sonderlinge genade ende uijt medelijden'* te continueren in de pacht van het *'Pandersche Vehr ende ander partien'*, zoals hun vader zaliger Jan Fierkens sedert de laatste verpachting had gehad, waarvoor de indieners van het rekest zich borg stelden en zouden zorgen voor een goede veerman.
Het verzoek stond kennelijk in relatie met hetgeen in 1658 was voorgevallen. Toen had in een herberg te Pannerden zekere Derck Krechting ruzie gekregen met Jan Fierkens, waarop deze zijn mes uit in zijn broekzak trok. Dat was weer aanleiding voor Derck Krechting om ook zijn mes te trekken en hij had Jan Fierkens daarmee zodanig verwond, dat hij *'corts daernaer tot haerer luijden groot leetwesen is gestorven'*. Vervolgens was Derck Krechting gevlucht.
De vlucht van Derck Krechting betekende, dat het gezin feitelijk zonder kostwinner kwam te zitten. Zijn vrouw, *'met veele kleijne kinderen overlaeden'*, en zijn moeder, *'van seer hooge ouderdom'*, hadden daardoor maar zeer geringe middelen om van te leven. Terwijl Derck Krechting zich *'rontom in andere heeren landen'* ophield, zouden zij door armoede en gebrek zijn omgekomen als zij niet door anderen waren ondersteund. Gezien *'haeren soberen staet'* hadden de twee vrouwen zich tot de familie Fierkens gewend met de bede *'dat sij luijden aen voorschreven Derck Krechtingh soude vergeven t'geene hij aen voorschreven Jan Fierkens misdaen mochte hebben'*. Daartoe was op 2 juli 1660 een *'acte van Versoeninghe'* opgemaakt, met conditie om *'eenige penningen aen de kerke ende armen tot Pannerden ende Hulhuijsen'* te betalen.
Met de verzoening tussen de twee families was de kwestie nog niet uit de wereld, want de ambtman van Pannerden had tegen Derck Krechting *'criminaliter'* geprocedeerd, die *'daerom als noch moeste vluchtigh blijven'*. In een rekest aan het Huis Bergh bepleitte de vrouw van Krechting de zaak tegen haar man, *'mede ten aensien van het groot berouw, ende leetwesen, welcke voorschreven Kregtingh bethoonde over het gebeurde ongeluck'*. Het verzoek tot vergeving werd ingewilligd conform de akte van verzoening, mits hij zich voortaan zou onthouden van *'twisten ende kraeckelen'* en de som van 315 gulden zou betalen, *'neffens alle oncosten'* van het proces *'over dese Saecke gevallen'*. Met een ordonnantie gegeven te 's-Heerenberg d.d. 7 augustus 1661 kreeg de ambtman opdracht *'Derck Crechtingh wederom te laeten inwoonen in onse voorschreven Heerlicheeden'* en het beslag op zijn bezittingen op te heffen. Verder werd last gegeven aan *'alle onse andere onderdaenen voorschreven Krechtingh vrij ende ongemolesteert te laeten gaen ende staen, sonder hem eenige molesten aen te doen, ofte het gepasseerde te verwijten'*.

Willem Weijman

Uit een ordonnantie van 16 mei 1661 blijkt een vergrijp door zekere Willem Weijman te Pannerden, voortvluchtig zijnde *'om eenen gepleegden dootslach'*. Wat was voorgevallen, wordt niet verhaald. Bekend is slechts de beschikking op een rekest van Willem Weijman's vrouw. Door Huis Bergh werd *'genedigh toegestaen, dat Suppleantinne met haere kinderen in onse Heerlicheid Pannerden provisionelijck, ende tot onse naedere ordre sal mogen blijven woonen'*.

Peter Claassen / Christiaan Frans van Nispen

In 1753 werd Christianus Franciscus van Nispen benoemd tot rentmeester van de Heerlijkheden Bijland, Millingen, Pannerden en de Berghse goederen in Overbetuwe, kortweg ook aangeduid als het Rentambt Pannerden. Zijn eerste officiële optreden was op 8 augustus dat jaar. Als schepen van

Pannerden was hij aanwezig bij een gerichtelijke actie aldaar. Op 14 januari 1754 trad hij voor het eerst op als *'Stadhouder der Heerlijkhijt Pannerden'*. Opmerkelijk is, dat hij al zijn rekeningen voor het Huis Bergh presenteert als *'Christiaen Frederick van Nispen'*. Pas in de rekeningen, welke door zijn weduwe zijn ingediend, staat zijn naam als *'Christianus Franciscus van Nispen'*. Inschrijvingen in onder meer de kerkelijke doop- en trouwboeken geeft eveneens die verwisseling te zien.
Op 28 oktober 1753 was hij te Zevenaar rooms katholiek getrouwd met Aleida Maria van de Sande. Zijn ondertrouw staat genoteerd N.G. Gendringen d.d. 14 oktober 1753: *'Den WelEdelen Gebooren Heer Christ: Franciscus van Nispen, Rentmeester van zijn Graflicke Excellentie van den Bergh etcetera over Pannerden Millingen etcetera, woonende tot Gendringen.* Nog opvallender is, dat het huwelijk in 1762 werd overgedaan. Het protokol van Pannerden bevat daartoe drie notities. Allereerst, *'Dat de Heer C.F. van Nispen en mejuffrouw A.M. vande Sande op den 19 maij 1762 te Pannerden voor den gerigten getrouwt, bij haar hebbende haar drie kinderen, naar dat aan het gerigt, bij attestatie van de Heer B. de Fieve gebleeken was, dat de drie sondaagse Proclamatien te Aardt in de kerk onverhindert haar voortgank gewonnen hadden'*. Bijgevoegd zijn twee attestaties. De eerste is op dezelfde dag gedateerd te Herwen. *'De Wel Edele Heer C.F. Van Nispen en Mejufer A.M. Van de Sande, beijde woonende op de Geldersche Waert onder Aart, haar drie huwelijksche voorstellingen aldaar in de Kerke tot Aart drie agtereen volgende sondagen onverhindert hebbende gehad en daar van mijn getuijgenisse hebbende versogt, soo is 't dat sulks bij desen attestere, B. de Five V.D.M. te Herwen, Aart, Millingen en ZeLand'*. De tweede attestatie dateert van een dag eerder. *'Sevenaer den 18 maij 1762; Dat mevrouw van Ispelen, gebooren Aleijdis van de Sande, en de Heer Rentmeester Cristianus Frans van Ispelen alhier ten huweluk driemael geproclameert, sulx hier mede betuige, Joês Th. Theben, Pastor actum mpp'*.
De aantekening welke dominee De Five eind maart 1762 maakte in het register van ondertrouw vermeldt de rentmeester Van Nispen en zijn vrouw, als wonende *'Beijde op de kleijne Gelderse Waard onder Aardt'*. Volgens gegevens van de Gelderse Rekenkamer pachtte C.F. van Nispen in 1757 de Grote Gelderse Waard onder Aerdt gelegen, terwijl het protokol van Pannerden d.d. 6 maart 1758 aangeeft, dat hij toen pachter was van de Raaijhof op de Pannerdense Waard. Ook nog in 1758, op 27 september, werd het derde kind in Hulhuizen gedoopt. Het gezin woonde dus toen nog in Pannerden. Waar het vierde kind op 25 januari 1761 te Oud-Zevenaar werd gedoopt, zal het gezin in 1759/1760 naar de Gelderse Waard zijn verhuisd.

Christiaan Frans van Nispen stierf op de hem welbekende Pannerdense Waard. Wat er precies was gebeurd en tot zijn dood heeft geleid, is in de archieven niet te vinden. Het Huis Bergh geeft slechts één zin: *'Op 3 Mei 1765 is den Rentmeester van Nispen door een bose knegt in Pannerden op een moorddadige wijse doorstoocken en in een weyde in sijn bloedt dootgevonden'*. In het dodenboek van Pannerden staat hierover aangetekend: *'Den 3e maij 1765 is hier op moorddadige wijze doodt gestooken de Heer C.F. van Nispen, Rentmeester, en den 4e dito met drie poose hier overluijdt en op den 8 dito te Elten begraven'*. De familiegeschiedenis Van Nispen vermeldt, dat de rentmeester op de Pannerdense Waard een vrijend paartje had betrapt. Toen de rentmeester maatregelen tegen de knecht aankondigde zou deze hem met een mes hebben in het lijf hebben gestoken. Maar noch in het gerichtelijk protokol van Pannerden, noch in dat van Herwen en Aerdt, staat over deze zaak iets vermeld. Toch blijkt de dader niet onbekend gebleven. In de rekeningen van Ulft, ook Berghs bezit, wordt anno 1765 gewag gemaakt van hetgeen de advocaat had gedaan *'in saecken van den geaufugeerden* (gevluchte) *moordenaer Peter Claessen die wijlen den Rentmeester van Nispen tot Pannerden heeft vermoort, ende vier Geexecuteerde Jooden tot Ulft'*.

Gerrit Helmigs / Hendrik van Binsbergen

In 1774 schreef de koster van Pannerden in het dodenboek: *'Den 9 Maij is Hendrik van Binsbergen door Gerrit Helmigs doodt gestooken en den 10 dito door den Docter en barbier gevisiteert, ook den selven dito begraven'*. Bij zijn begrafenis was het *'slegte kleet'* op de kist gebruikt, waarvoor 14

stuivers in rekening werden gebracht en voor het luiden van de klok nog eens 14 stuivers. Anders dan bij de overige aantekeningen staat niet aangegeven, dat dit bedrag ook betaald was.
Waarschijnlijk is het slachtoffer identiek met de op 30 maart 1715 te Hulhuizen gedoopte Henricus van Binsbergen, zoon van Derck van Binsbergen en Liesbeth Krechtingh. Van de dader is niet meer bekend dan zijn naam.

Het archief van Pannerden herbergt slechts drie stukken *'betreffende een crimineel proces tegen Gerrit Helmigs wegens doodslag op H. van Binsbergen'*, respectievelijk van 13 juni, 27 juli en 28 juli 1774. Alle drie geven in grote lijnen dezelfde tekst. *'Also Gerrit Helmigs op den 9 Maij dezes Jaars 1774 onder de Heerlijkheijd Pannerden sekeren Hendrik van Binsbergen met een scherp geweer een steek toegebragt en sodanig gequelt heeft, dat denzelven Bingsbergen kort daarna aan die bekomene wonde overleden'* was, zodat hij *'sig aan den Manslagh aan meergemelde Hendrik van Binsbergen begaan schuldig gemaakt heeft'*. De dader was evenwel gevlucht en hield zich schuil op een onbekende plaats.
Uit naam van de ambtman van Pannerden kon J.B. van der Veecken *'als Stadhouder der Hoge en Vrije Heerlijkheijd Pannerden voornoemt'* Gerrit Helmigs slechts aanklagen en hem oproepen om op woensdag 27 juli 1774 *'des morgens de klokke negen uuren, immers bij klimmender Sonne, voor den Edelen en Weerden Gerigte dezes Heerlijkheijd binnen dezelve ten huijse van de weduwe J. Dormans in persoon'* te verschijnen (in het veerhuis aldaar). Op zijn daad stond de doodstraf. Het gericht zou oordelen om *'inval in handen van de Justitie come te geraken, ter plaatse, alwaar men gewoon is criminele Justitie te doen, met den sweerde onthooft en van het leven ten doode gebragt te worden, en dat vervolgens het Lighaam op een rad gelegt, voorts den kop op een ijseren pin daar boven geset sal worden om aldaar te verblijven, tot dat het een en ander sal sijn verteert'*.
De dagvaarding werd de volgende dag *'na voorgaande klokkenslagh binnen dese Heerlijkheijd ter gewoner plaatse gepubliceert'*, waarvan de schout van Pannerden schriftelijk bewijs leverde.
Op de uitgeschreven gerichtsdag 27 juli 1774 wachtte *'Den WelEdelen gestrengen Heere C.A.H. de La Lane de Duthaij, Verwalter, Amptman en Rigter der Hooge en Vrije Heerlijkheid Pannerden'* in zijn hoedanigheid van openbaar aanklager op Gerrit Helmigs om van hem te horen dat hij op 9 mei Hendrik van Binsbergen zodanige verwondingen had toegebracht dat deze kort daarna overleden was, *'hem oversulx 't leven benomen, en aan desen manslag sig schuldig gemaakt heeft'*. De dader was evenwel niet komen opdagen. Op de extra gerichtsdag van 28 juli passeerde het gebeurde nog eens de revue. Omdat de gedaagde niet was verschenen, werd de ambtman geautoriseerd de zaak volgens vaststaande procedures voort te zetten. Waar er verder geen verhandelingen hebben plaats gevonden, kan worden geconcludeerd dat Gerrit Helmigs nimmer werd opgepakt.

Gradus Eggink / Hendrik Coenders

Op zondag 20 september 1801 bracht Gradus Eggink, geboren in Zeddam en wonende bij Rut Otten te Pannerden *'in de Koot'*, met een mes dodelijk letsel toe aan zekere Hendrik Coenders, geboren en wonende te Pannerden in de zogenoemde Honderd Morgen (West-Pannerden) en daar in de kost bij de steenbakker Antoon van Geijn.
Gradus Eggink zal dezelve zijn als de op 14 januari 1775 R.K. Zeddam gedoopte Gerardus Egging, zoon van Bernardus Egging en Johanna Kroes. Hendrik Coenders moet wel een zoon zijn van de in West-Pannerden gewoond hebbende echtelieden Wilhelmus Coenders en Christina Kreitenberg, gedoopt R.K. Hulhuizen op 8 augustus 1778 als Joannes Henricus Coenders.
Zoals vrijwel altijd was ook nu de dader voortvluchtig. Na het gebeurde werden meerdere personen gehoord door Carel Verhoeven uit Aerdt als schout van Herwen, Aerdt en Pannerden.
Uit de afgelegde verklaringen blijkt, dat een gezelschap van enkele jonge mannen en meisjes uit West-Pannerden na hun bezoek aan de kerkdienst in Doornenburg bij de kastelein Hendrik de Beijer in Doornenburg was binnengegaan. De jongelui hadden daar gedanst en met *'vreugd en plaisir'* wat gedronken. Vervolgens waren zij omtrent 1 uur 's middags op weg gegaan naar Pannerden

(West-Pannerden). Onderweg werd door de jongens gesproken om wat met de meisjes te *'snuffen'*. Gradus Eggink en Hendrik Coenders waren daarop een eindje achter gebleven en raakten toen met elkaar in conflict. Albart Otten was daarop omgekeerd, terwijl de kemphanen met een mes *'na malkanderen sneeden'*. Hij was toen tussenbeide gekomen en hen *'van malkanderen afgetrokken'*, waarop hij tegen hen had gezegd: *'Jongens, schaampt gij U niet, dat gijlieden hier op de Kerkweg zulke dingen doet. Steekt de messen op en gaat ieder na Uw Huijs'*. Terwijl hij Gradus Eggink Vasthield, werd Hendrik Coenders door Peter de Beijer in bedwang gehouden. Het tweetal had zich evenwel losgerukt en waren weer *'op malkanderen ingevlogen en doen hebben zij malkanderen verwont'*, waarbij Hendrik Coenders *'een dodelijke steek bekomen'* had. Het gevecht was nog even doorgegaan en Hendrik Coenders had Gradus Eggink nog *'door den rok gesneeden'*, maar was daarna *'dwars over den voerweg'* gegaan en op de andere kant neergevallen op het *'Claverland van de Wedew ten Haaf, al waar hij Dood is gebleeven'*. Gradus Eggink had het bloed op zijn mes in het gras afgewist en was, geheel ontsteld, naar huis gegaan waar hij maar heen en weer had gelopen. Vervolgens was hij met het veer bij Roelof Verwaaijen naar het dorp Pannerden overgevaren en via de Kiefwaard, Kleefs territoir, op de vlucht gegaan.

De rechtzaak tegen Gradus Eggink vond in enkele fasen plaats. In de Franse Tijd was Pannerden als heerlijkheid onder het Huis Bergh opgeheven en toegevoegd aan het Ambt van Overbetuwe. De *'Crimineele Gerichtsdag'* werd dan ook gehouden in het Ambtshuis te Elst. Bij afwezigheid van de verdachte waren er verscheidene zittingen nodig om de voorgeschreven procedure te doorlopen. Tot driemaal toe werd de gedaagde *'bij klokkenslag'* door de schout te Elst en door aanplakbiljetten in alle dorpen opgeroepen om op de rechtzitting te verschijnen, maar die gaf daaraan geen gevolg. Tijdens elke zitting werd door G.F. van Hugenpoth tot Aerdt, richter van het Ambt Overbetuwe, in zijn hoedanigheid van offcier van justitie, naar voren gebracht hoe Gradus Eggink op de bewuste zondagmiddag *'op den weg van Doornenburg na Pannerden in de zogenaamde Honderd Morgen, digt bij 't Huijs van de weduwe ten Haaf'* Hendrik Coenders met een mes *'een steek en doodelijke wonde in de Linkerkant van de Borst gaande beneeden waarst tot aan 't hart toe te brengen, aan welke wonde gezegde Hendrik Coenders dan ook weinige oogenblicken daarna is komen te overlijden'*.
Na gehouden zittingen in 1802 en 1803 volgde op 19 oktober 1803 de uitspraak. Het gericht *'alles rijpelijk overwogen en gelet hebbende waar op in dezen te letten stonde, in naam ende van wegens het Bataafsche Volk doende recht'*, vonniste als volgt. Indien Gradus Eggink *'ter eeniger tijd in handen van de Justitie komt te geraaken'*, zou hij gebracht worden *'ter plaatse waar men gewoon is crimineele Executie te doen, en aldaar in het openbaar anderen ten Exempel en afschrik door den Scherprigter met het zwaard te worden gestraft, dat er de dood na volgt'*. Het door het gericht van Overbetuwe uitgesproken vonnis werd op 24 december 1803 door het Departementaal Gerechtshof van Gelderland goedgekeurd. Van Gradus Eggink wordt verder niets meer vernomen en tot uitvoering van de hem opgelegde doodstraf zal het ook niet zijn gekomen.

Bronnen:
Oud Rechterlijk Archief Pannerden, Gerichtelijke Protokollen van Herwen en Aerdt, Archief Huis Bergh, Diverse registers DTB, Aantekeningen van Jan Lukkezen te 's-Heerenberg.

TAAL EN TEKEN

In de jaren 1979-1987 publiceerde De Gelderlander een serie pentekeningen met begeleidende tekst over bezienswaardigheden in het verspreidingsgebied van de krant. In de reeks vervaardigd door Jos H. van Grieken en Andreas Schelfhout handelde aflevering 4 op 24 september 1983 over Tolkamer (collectie F.J.M. Staring te Zevenaar).

Taal en Teken (4)

Tolkamer

Door Jos H. van Grieken en Andreas Schelfhout

Duizend per dag

Zo'n duizend schepen passeren dagelijks de plek waar in 1220 door graaf Gerard van Gelre een tolhuis werd gebouwd. Daardoor ontstond een levendige rivierhandel en heeft een onafzienbare rij tolgaarders en later douaniers er de kost verdiend. Aan het Tolhuis herinnert een schildering in het bovenlicht van een tabakswinkel; dagelijks geöffnet/geopend.

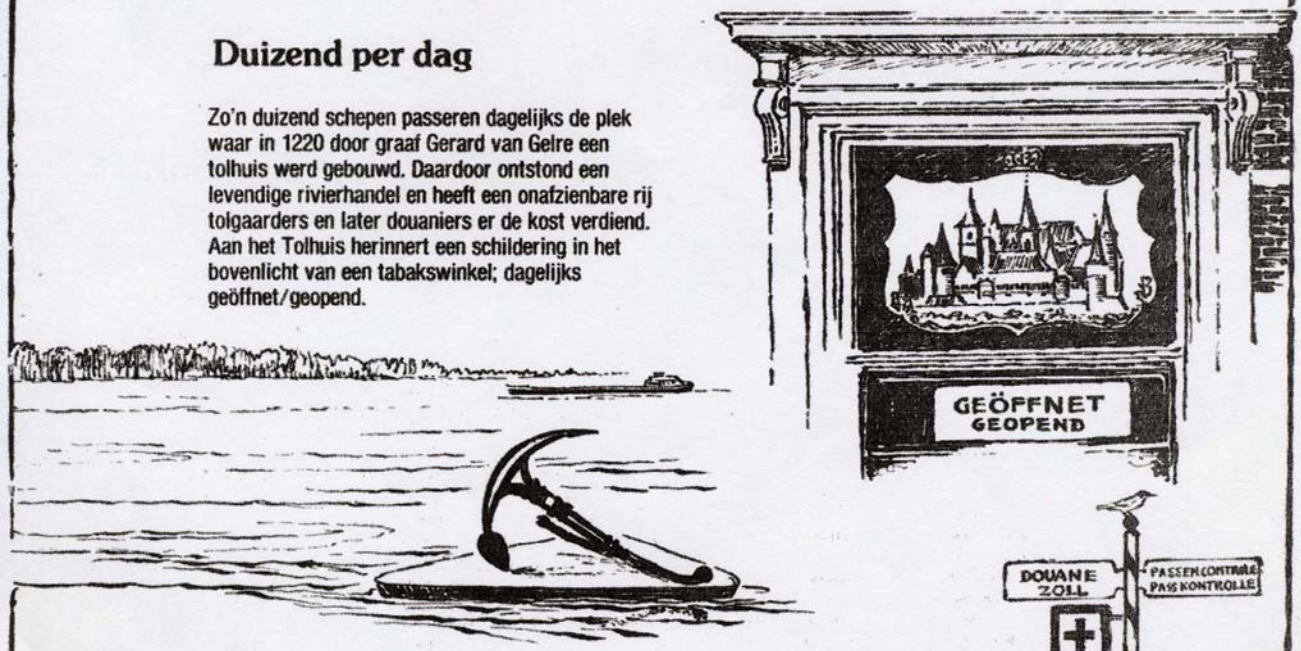

Op de kade geeft de ANWB de richting aan naar douane en passencontrole.

Tijdens de oorlog met Frankrijk, die begon met het rampjaar 1672 en eindigde met de Vrede van Nijmegen in 1678, staken de Fransen het kasteel in brand.
De winkel ligt vlakbij de Europakade, een geliefd doel voor uitstapjes. Het uitzicht over de indrukwekkend brede, druk bevaren rivier is dan ook uniek.
Maar bij hoog water is de kade niet te bewandelen. Dan steekt alleen dit anker boven water uit.

De bordjes van de Nederlandse en Duitse douane.

Panorama van Tolkamer.

Ook vroeger leverde de klei Tolkamer werk, getuige de nu vervallen steenfabriek van Daams.

Bij het stijgen van het water wordt de coupure in de kade gesloten zoals dat al eeuwen gebeurt: met balken. Alleen gebruikt men nu een hijskraantje.

ROOMS LEVEN

door Jo Notten

Inleiding

De kinderen van 'Het Rijke Roomsche Leven' werden opgevoed in een samenleving die tot aan de beginjaren zestig van de vorige eeuw bestond uit zuilen, ieder zijn eigen kerk en eigen organisaties. Het gold als een geschenk als in een goed katholiek gezin minstens één van de kinderen toetrad tot de geestelijke stand.
Onder invloed van het Tweede Vaticaans Concilie kwam er bij vele religieuzen twijfel. Intussen was de wereld ook danig veranderd. Taken die voorheen alleen door kloosterorganisaties konden worden uitgevoerd, werden overgenomen door leken. Vooral het onderwijs en de zorgverlening was niet langer meer het domein van de kerk alléén. In die jaren overdachten nogal wat kloosterlingen hun eerder gemaakte keuze en traden uit. Eén van hen was Anneke Frederiks uit Herwen.

Anneke Frederiks

Op 13 februari 1919 trouwde Wilhelmus Johannes (Willem) Frederiks uit Herwen, geboren te Zevenaar op 17 mei 1889, met Hendrika (Drik) Keurentjes ook uit Herwen, daar geboren op 28 juni 1896. Zij kregen negen kinderen, vijf jongens en vier meisjes.

Anneke Frederiks ofwel Zuster Petronella in 1950 (foto: collectie C.G. Daals te Herwen).

De oudste van de meisjes was Johanna Hendrika, roepnaam Anneke, geboren te Herwen op 27 mei 1924.

In de traditie van het Roomse leven verkoos zij het om als kloosterzuster zich in dienst te stellen van God.
In 1946 trad zij als novice toe tot de orde der Franciscanessen te Bergen op Zoom in het moederhuis St.Catharina.

De familie Frederiks te Herwen bij de professie van Zuster Petronella in 1950 (foto: C.G. Daals te Herwen). De namen corresponderen met de nummers op onderstaand silhouet.

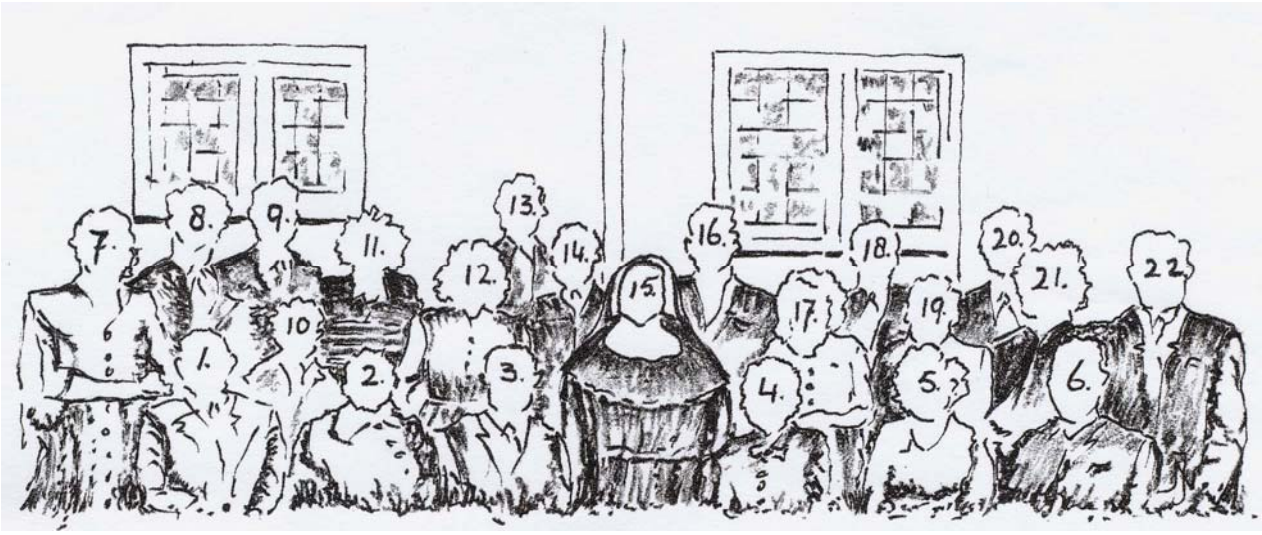

1.Dorus Küper, 2. Hanne Moors, 3. Willem Frederiks, 4. Drik Frederiks-Keurentjes, 5. Guus Arntzen-Frederiks, 6. Johan Frederiks, 7. Anna Frederiks-Beykirch, 8. Willie Frederiks, 9. Gert Frederiks, 10. Tonnie Frederiks, 11, Marie Frederiks, 12. Grada Frederiks-Peters, 13. Henk Frederiks, 14. Bernd Frederiks, 15. Anneke Frederiks (Zuster Petronella), 16. Jan Kramer, 17. Riek Kramer-Frederiks, 18. Frans Frederiks, 19. Annie Frederiks-Strik, 20. Joep Arntzen, 21. Riek Frederiks-Hendriks, 22. Theo Frederiks.

Anneke Derksen-Frederiks

In 1963 liet Anneke Frederiks het kloosterleven achter zich en keerde terug naar haar geboortedorp. Op 30 maart 1967 trouwde zij met Petrus Johannes (Piet) Derksen uit 's-Heerenberg, geboren Bergh 13 oktober 1924. Vervolgens werd op 10 februari 1969 in Zevenaar hun dochter Maria Wilhelmina Hendrika Derksen geboren. Anneke Derksen-Frederiks overleed te Herwen op 24 januari 1996.

Anneke en Piet Derksen met dochter Maria in 1971 bij het oudershuis van Piet in 's-Heerenberg (foto: collectie Marian Frederiks-Jonkhans te Aerdt).

Met dank aan Marian Federiks-Jonkhans uit Aerdt voor de verstrekte informatie.

NOSTALGIE

door Jo Notten

Deze hand-meelmolen hangt bij ons buiten aan de muur. Hij stamt ongeveer uit de jaren 1920 en 'is laatstelijk nog gebruikt in de 2e Wereldoorlog'. De molen is nog geheel compleet, inclusief de molenstenen. De laatste decennia is hij in gebruik als bloemendecor.

DAGBOEK VAN EEN OORLOGSEVACUÉ (4)

door Joke Barthen-Beekhuijsen

Inleiding

In *'De Waordsman 2006/4, 2007/1 en 2007/2 '* staat hoe Joseph Driessen vanwege het oorlogsgeweld uit Lobith moest vertrekken en uiteindelijk met zijn kinderen in Diepenheim terecht kwam. De notities van Jos Driessen beginnen op vrijdag 9 februari 1945. Zijn dagboek loopt tot 24 mei 1945. In het voorgaande deel maakten de vluchtelingen mee hoe Diepenheim werd bevrijd. Hun belevenissen vanaf 7 april tot en met hun terugkeer in Lobith volgen in deze laatste aflevering.

Dagboek van oorlogsevacué Jos Driessen

Zaterdag 7 april 1945
De Duitsers zaten aan de overkant van het Rijn-Twentekanaal in stelling verschanst. Er werd fel gevochten. Geregeld reden auto's met Duitse krijgsgevangen van het front het achterland in. De meesten waren stil, met verbeten gezichten. Maar ook waren er die een glimlach op hun gezicht hadden. Zij waren blij uit de hel van het front verlost te zijn. Sommigen waren misschien gedwongen geweest voor een idee te strijden dat zij verafschuwden. Deze gedachten kwamen bij mij op, toen ik die glimlach op hun gezichten zag. En nog steeds groeide de aanvoer van Canadese wapens in de richting van het front.
Het was prachtig lenteweer. Bij verschillende bomen waren de knoppen open gesprongen en tooiden zich in jong groen. Peter die door de bossen aan het dwalen was, zag plotseling een bruine tent. Weldra zag hij een gezicht lachend naar hem toegekeerd de tent uit kijken, Aha, had Peter gedacht, het zijn Canadezen. Toen was hij niet bang meer. De wacht, die Peter allang opgemerkt had, trad lachend achter een boom tevoorschijn. Peter kreeg een warme kop chocolade. Hij kreeg nog een paar sigaretten mee voor papa. Trots als een pauw stapte Peter naar huis.

Zondag 8 april
Weer een prachtige lentedag. Al vroeg werd ik wakker door het gezang van de vogels. Een merel was in een hoge eik die op het erf staat al fluitende de zon, die in volle lentepracht achter de ontluikende bossen tevoorschijn kwam, aan het begroeten. Ik stapte het erf over en ademde met volle teugen de frisse met bloemengeuren bezwangerde lucht in. Mijn kinderen sliepen nog. Het was nog te vroeg voor de H. Mis in Diepenheim. Voorzichtig liep ik een bosweg in, vrezend de zangers, die in de bomen een jubellied aan het opzenden waren aan de Schepper van het heelal, te storen. Zo heb ik een uurtje genoten. Geheel alleen met de natuur rondom mij die in volle lentepracht zich klaarmaakte voor haar bruidstooi. Een heldere blauwe lucht en de zon die dit heerlijke tafereel overgoot met haar warm levenbrengende stralen. Langzaam keerde ik naar de boerderij terug en wekte mijn kinderen. "Zeg langslapers, sta toch op. Het mooiste uur van de dag liggen jullie te slapen in een naar muf stro riekend slaapvertrek. Sta op en geniet, geniet van de natuur die thans zo wonderbaar mooi is". Er kwam beweging onder een hoopje dekens. Ferdinand liet met een lange geeuw zijn open mond zien en vroeg: "Hoe laat is het?". "Opstaan", riep ik, "en klaarmaken om naar de kerk te gaan".
's Namiddags kwamen Joseph en Lenie ons bezoeken. Peter en Joseph waren al spoedig in de bossen verdwenen. Lenie, die weetgierig is, vroeg maar steeds: "Wat is dat voor een bloem, hoe heet die boom, of wat is dat voor een vogel?'. Ik trachtte zoveel als in mijn vermogen was haar dit uit te leggen. Maria was met haar vriendinnen ook gaan wandelen en Ferdinand was met zijn

langbenige vriend naar Diepenheim. Zo trachtte ieder van ons deze lentedag te genieten. Tegen de avond bracht ik Lenie naar boer Rotman terug. Ik hoopte onderweg Joseph en Peter te ontmoeten. Toen ik een bosweg doorliep, hoorde ik plotseling achter mij schreeuwen. Ik keek om en zag dat Peter bij Joseph achterop zat. De ene had een Duitse en de andere een Engelse soldatenmuts op. Op mijn vraag waar zij die mutsen vandaan haalden, zeiden ze: "Gevonden in het bos". "En waarom schreeuwen jullie zo?", vroeg ik verder. "Wij spelen oorlogje", zeiden ze beiden tegelijk, nog hijgend van het harde lopen. "En wie heeft het gewonnen?". "Ik", zei Peter, en hing de Engelse soldatenmuts op één oor.
Gezamenlijk gingen wij naar boer Rotman om Joseph en Lenie daar te brengen. Wij praatten nog een poosje en toen gingen Peter en ik naar onze boer H. Wesseldijk terug. De boerin had de kan met melk al op tafel van onze keuken gezet. Ik stak het fornuis aan en kookte een pot met pap. Onderwijl kwamen Maria met haar vriendinnen thuis. Ook Ferdinand met zijn vrienden kwamen opdagen. Gezamenlijk hebben wij de pot met pap gedeeld.

Maandag 9 april
Louis en Koba Brom zijn een kijkje gaan nemen in Lobith. Beiden met de fiets. Ze zijn vandaag teruggekeerd en brachten een slechte tijding voor mij mee. Mijn huis in Lobith, zeiden ze, is door meerdere voltreffers getroffen en ligt totaal verwoest in puin. Diep terneergeslagen ben ik naar mijn boerderij gegaan en heb de laatste zes jaren de revue eens laten passeren. Mijn lieve vrouw gestorven. Ik kwam alleen voor de opvoeding en onderhoud van mijn gezin van acht kinderen te staan. Frans, mijn oudste zoon, naar Duitsland gesleept. Josephine, mijn oudste dochter, kon na familie-bezoek in Limburg niet terugkeren, omdat het daar frontgebied werd. Leeft ze nog? Of zwerft ze als vluchteling met de duizenden andere uit die streken rond? Ik weet het niet. Grada, mijn andere dochter, is met haar tante geëvacueerd. Waar is zij? Ik weet het niet. Mijn andere vijf kinderen en ik moesten ook vluchten. Vluchten voor de alles vernielende granaten. Alles achter latend. Alleen de dekens en de noodzakelijkste kleren konden wij meenemen. En nu dit bericht, dat mijn huis, met alles wat er in was, is verwoest. Maar trots dat alles, mag een mens zich niet teneer laten drukken. Dus, kop op en met taaie volharding verder strijden. Wij gaan betere tijden tegemoet en wanneer de vredesduif met een palmtak in haar snavel over Europa zal vliegen, dan zullen ook de verstrooide mensen weer naar hun geboortegrond kunnen terugkeren. Dan zal elkanders weerzien, na jaren van verdrukking en verstoring, grote blijdschap baren.
Maria is op zoek naar een fiets. Zij wil zo spoedig mogelijk eens naar Lobith om met eigen ogen alles in ogenschouw te nemen. Ferdinand bracht een batterij mee, die de Canadezen als niet voldoende functionerend hadden weggeworpen. Met een fietslamp probeerden wij of de batterij nog niet leeg was, en .. een heldere lichtstraal schoot uit het lampje. Het monteren was werk van een ogenblik voor de handige Gerhard. Thans hadden we 's avonds elektrisch licht.

Dinsdag 10 april
Maria heeft van de boerin een fiets te leen gekregen om naar Lobith te gaan. Wij zijn de boerin dankbaar. Maria maakte zich reisklaar, nam voor twee dagen eten mee en vertrok naar Lobith. Een deken zat vastgesnoerd op de bagagedrager. Zij zou bij bekenden in Didam gaan slapen. Vandaag was het weer geweldig met de aanvoer van zwaar materiaal naar het front. Onafzienbare lange colonnes tanks en vrachtwagens trokken onafgebroken langs de grote wegen. In Diepenheim kon met twee keer per dag de nieuwsberichten luisteren. Hiervan werd druk gebruik gemaakt. De radio stond opgesteld voor het gemeentehuis.

Woensdag 11 april
Ferdinand heeft van zijn vriend een fiets te leen gekregen om naar Lobith te gaan. Jammer dat hij hem geen dag eerder kreeg, dan had hij met Maria samen kunnen gaan. Thans ging zijn vriend Willem, de langbenige schipper, mee. Ferdinand wilde met eigen ogen zien of het allemaal wel waar is wat men over Lobith en mijn huis heeft verteld. Peter, die Juno de wachthond eten had gebracht en blijkbaar te kort bij hem gekomen is, kreeg een fikse beet van het kwade beest. Als

gevolg daarvan liep hij met een hand in het verband en stuurde allerlei verwensingen naar het dier. Ja, Peter, dat komt ervan als je niet naar de goede raad van je vader luistert die je meermalen heeft gewaarschuwd niet te dicht bij de hond te komen.
's Namiddags hebben Gerhard en ik rondom het erf de ranken van braamstruiken, die tussen het hakhout groeien, met wortel en al uitgegraven. Een pijnlijk karweitje. Mijn handen zaten vol schrammen van die stekelige ranken. Ranken van een vinger dik, en meerdere van vijf á zes meter lang. Maria is vandaag niet teruggekeerd. Waarschijnlijk heeft zij onderweg familieleden gevonden en blijft daar zeker een dagje over.
's Avonds nog een gezellig uurtje gekeuveld bij het licht van de batterij. De boer en Gerhard waren er ook bij. Ferdinand was al vroeg naar bed gegaan, zodat hij morgen goed uitgerust de lange fietstocht naar Lobith kan maken. Om tien uur namen de boer en Gerhard afscheid.

Donderdag 12 april
Om zes uur 's morgens was Willem Schellaers, de vriend van Ferdinand, al op onze slaapkamer-deur aan het kloppen. Ferdinand was al bijna klaar. Hij kwam juist van de pomp waar hij zich flink gewassen had. Om half zeven waren zij reisklaar. Zij hadden voor twee dagen eten meegenomen en ieder een deken gepakt achter op de bagagedrager. Een goede reis en behouden thuiskomst wensten wij hen toe. Beiden sloegen met een zwierige zwaai een been over de fiets en daar gingen zij heen. Een goede tachtig kilometer voor zich, eer zij in Lobith waren, en morgen weer tachtig kilometer terug.
's Middags zaten Peter en ik met ons beiden aan het middagmaal. "Onze huishouding is klein geworden", zei hij. "Ja", zei ik met een zucht, "ik hoop, dat de vredesklokken maar gauw zullen luiden en dat wij dan weer met ons negenen gezond bij elkaar mogen zijn". Omstreeks vijf uur kwam Maria terug van de reis naar Lobith. Een grote ruiker wilde seringen in de hand. Over haar schouder hingen twee binnen- en twee buitenbanden van haar fiets. Zij vertelde: "Van Diepenheim naar Doetinchem ging het prachtig. Toen kwam de bandenpech". Zij had met het steeds repareren der banden ten einde raad maar besloten het laatste gedeelte van de weg naar Lobith te lopen. In Zelhem had zij de fiets voor de zoveelste keer in reparatie gegeven en was te voet naar Lobith getrokken. In Didam ontmoette zij Grada, die juist op het punt stond met haar tante (mijn vrouw's zuster) naar Lobith-Spijk te vertrekken. Zij hadden een vestigingsvergunning gekregen en konden weer naar het Spijk terugkeren in hun woning. Maria hielp de koffers dragen. Bij het veer te Aerdt stonden mannen van de ordedienst die de vestigingsvergunning nakeken. Zonder een vergunning lieten zij niemand passeren. In Lobith aangekomen, zag Maria dat Koba Brom en anderen niet over-dreven hadden. Ons huis was verwoest. Vele huizen waren zwaar beschadigd. Op mijn woning was een officieel papier geplakt, waarop te lezen stond: "Deze woning is onbewoonbaar en binnentreden is levensgevaarlijk". Niettegenstaande deze waarschuwing had zij toch een deur geopend en was naar binnen gegaan. "De chaos binnen in huis was verschrikkelijk", zei ze. "De muren helden ge-vaarlijk over". Even was ze Lobith doorgelopen, maar overal verwoesting, een treurig aanblik. Zij aanvaardde de terugtocht naar Zelhem. "Dan weer een eind lopen of met een ander voertuig een eind rijden, zo kwam ik in Zelhem aan", vertelde Maria verder. "De fiets was weer klaar. Vol moed peddelde ik weg, maar de banden bleken niet bestand te zijn voor zulk een lange reis. Toen nam ik een radicaal besluit. Ik liet de banden van de wielen nemen, hing ze over mijn schouders en reed op de vellingen naar Diepenheim. En nu ben ik hier", zei ze lachend, "en deze ruiker heb ik onderweg geplukt".

Vrijdag 13 april
De zon stond al hoog aan de hemel toen Maria opstond. Zij was door en door vermoeid geweest van de verre, onaangename reis. Peter z'n hand is weer aan het beteren. Ik heb een aantal hout-klossen voor de kachel gezaagd. Ferdinand is van de reis naar Lobith met z'n vriend terug gekeerd. Hij had in 't geheel geen bandenpech gehad, zei hij lachend, "want ik had massieve banden om de wielen liggen". Ik vroeg hem hoe het met zijn zitvlak gesteld was na zulk een lange reis op massieve banden. "Ik heb nergens hinder van", zei hij. Maar ik zag wel zijn pijnlijk gezicht, toen hij zich op

een stoel neerzette. Ook hij vertelde van de verwoestingen van ons huis en van Lobith. Als ik een fiets kan krijgen met luchtbanden, wil ik ook eens gauw naar Lobith. Dan kan ik vast mijn tuin omspitten, beplanten en bepoten. Tevens wil ik trachten of er nog wat van mijn meubels te redden valt. Maria was vandaag jarig. Volgend jaar hopen wij het beter te vieren dan thans.

Zaterdag 14 april

Vandaag heb ik enige kennissen (geëvacueerden) uit Lobith gesproken. Zij hadden allen Lobith met de fiets bezocht, maar het wordt steeds moeilijker om het veer te Aerdt over te komen. Overal staan posten van de ordedienst en lopen patrouilles langs de wegen om de burgers te controleren die passeren. Dit is in verband met de verordening dat niemand verder dan zes kilometer van zijn woon-plaats mag vertoeven. De wegen moeten vrij blijven voor de geallieerde legers die met hun zwaar materiaal onophoudelijk over de wegen razen in de richting van het front.
Nu het frontgebied zich al ver in noordelijke richting heeft verplaatst, kunnen wij zeggen dat Diepenheim er genadig af is gekomen. De plaats zelf heeft, uitgezonderd de wegen, bijna geen schade gehad. Maar hele boerderijen, die kort bij het Rijn-Twentekanaal lagen, zijn verwoest of hebben schade opgelopen. In de H. Mis van half acht zullen morgen extra dankgebeden tot God worden opgezonden, dat Diepenheim en hun bewoners beschermd is geworden tijdens de oorlog en in het bijzonder gedurende de dagen dat Diepenheim frontgebied was.

Zondag 15 april

Om zeven uur kwam Dela Koenen ons roepen om naar de H. Mis te gaan. Gezamenlijk trokken wij de zandweg over. Aan beide zijden groeide hakhout. Daarachter lag akkerland dat groen was van het welig groeiende koren. Wij staken de rijksweg over, daarna de inrijpoort van kasteel Warmelo door en de binnenweg langs het kasteel naar het kerkje toe. Wij kwamen met vele anderen bij het kerkje aan. De kerk was al voor tweederde gevuld, toen wij binnenstapten. Veel nieuwe gezichten zag ik. Waren het onderduikers die nu gelukkig weer vrij over de straten konden gaan? Ik heb het hen niet gevraagd, maar aan hun blijde gezichten heb ik deze gedachten afgeleid. Veel evacués uit Lobith ging ter H. Tafel. Uit alle harten zal aan God een dankgebed opgestegen zijn, dat zij behouden zijn gebleven en weer vrij kunnen rondlopen. Om tien uur had de Ned. Hervormde Gemeente van Diepenheim een dankdienst in hetzelfde kerkje. Ik heb van mijn boer en boerin vernomen, dat het kerkje tot in de uiterste hoeken gevuld was met gelovigen. En ook zij zullen hun dankgebeden voor de wonderlijke bescherming van deze plaats tot voor de troon van God opgezonden hebben.
In de namiddag kwamen de ouders van Ferdinand zijn vriend Willem Schellaers ons met een bezoek vereren. Wij konden hen een kopje echte thee aanbieden. De Canadezen hadden ons een pakje cadeau gedaan. Een gift waar wij hen zeer dankbaar voor zijn. Schellaers schip lag in de vluchthaven te Lobith. Maar de Duitsers hadden het tijdens de evacuatie tot zinken gebracht. Nu is hij ook alles kwijt, gelijk ik. Wij hebben genoeglijk enige uurtjes gepraat.
De jeugd van Diepenheim, die blijkbaar de officiële vrijheidsfeesten niet kon afwachten, heeft een danspartijtje georganiseerd in een boerenschuur. Omdat dit vermeldenswaardig is voor m'n dagboek trok ik erheen om een kijkje te gaan nemen. Van verre hoorde ik, toen ik langs een stille zandweg in de richting van die boerderij liep, de vrolijke klanken van een accordeon die ruisend door de dennenbomen in het hakhout langs de sloten zich verder plantte. Daar bovenuit klonken de stemmen van jongens en meisjes die uit volle borst het nog steeds schone lied zongen van: "Wij leven vrij, wij leven blij, op Neerlands dier'bre grond". Op een andere zandweg waren enige Canadezen aan het wandelen. Plotseling stonden zij stil en luisterden blijkbaar met aandacht. Toen sloegen zij met een armzwaai elkander op de schouders en stapten met vlugge tred in de richting waarvan de vrolijke klanken en het zingen vandaan kwamen. Ik dacht, de jeugd van alle landen is hetzelfde, en dat de mensen ondanks alles wat er verkeerd onder hen gebeurt, toch één grote familie vormen. Bij de boerderij aangekomen, zag ik een wir-war van fietsen rondom het erf liggen. Karretjes met splinternieuwe banden, met vernikkelde vellingen lagen of stonden er bij tientallen tussen. Deze waren ook na jaren onderduiking tevoorschijn gekomen. In de schuur aangekomen, zag ik een kluwen van jonge mensen die trachtten te dansen, maar alles stond zo vol met jongens en

meisjes, dat van behoorlijk dansen geen sprake kon zijn. De muzikanten waren vakmensen en wisten de stemming hoog op peil te houden. Daar doken plotseling uit de menigte een paar oude boerinnen tevoorschijn met wijde zwarte rokken aan en daarover heen een blauwe voorschort vastgeknoopt met brede banden van geruite stof. Een paar krijtwit geschuurde klompen met lange omhoog stekende punten omsloten in dikke zwarte kousen stekende voeten. Ook zij wilden een dansje maken. De jeugd ging eerbiedig voor de ouderdom opzij. De muziek zette een polka in en daar zwierden de twee oudjes over de vloer. De wijde rokken zetten zich bol uit. Ook hen was de vrijheid in de benen gevaren, want zij zwierden met een elan en gratie die de toeschouwers met verbazing gadesloegen. De Canadezen die dit tafereel lachend aanschouwden wilden blijkbaar, toen de oudjes gearmd de dansvloer verlieten, ook wel meteen een Diepenheims dansje maken met een meisje. Maar zij schroomden nog in deze vreemde omgeving. Enige meisjes die dit blijkbaar zagen, hielpen de soldaten over hun schroomvalligheid heen en vroegen hen ten dans. Ik zag hen zwieren met een schone over de dansvloer, onderwijl de bovenste knopen losmakend van hun soldatenjassen. Een half uurtje heb ik nog dit vermaak der jeugd gadegeslagen en ben toen, een sigaret opstekend, naar mijn boerderij teruggekeerd. Toen heb ik mijn dagboek genomen en de gebeurtenissen van deze dag erin geschreven.

Maandag 16 april

Het gerucht ging onder de geëvacueerden dat zij spoedig naar huis kunnen terugkeren. Dit nieuws ging als een lopend vuurtje van de ene boerderij naar de andere. Wij zouden onze karretjes en kruiwagens in Diepenheim achterlaten en in bussen naar Lobith gebracht worden. De karretjes en kruiwagens werden later naar Lobith gebracht. Dit zou een uitkomst voor ons zijn. Dan behoefden wij niet meer die lange weg terug met onze karretjes te sjouwen. Zeker, wij vertrouwden dat de evacuatiecommissie alles in het werk zou stellen om onze terugtocht zo gemakkelijk mogelijk te maken.

Mijn kinderen en ik zijn geregeld druk in touw om onze boer te helpen met het voorjaarswerk op het land. Er moet gezaaid, gepoot en geplant worden. Moe van het zware, maar gezonde werken op het land kropen wij, na eerst de pap gegeten te hebben, onder de dekens.

Dinsdag 17 april

Maria riep: "Papa, haal even een emmer, ik moet de aardappelen wassen". Ik kon geen emmer vinden. De boerin was juist aan het vee voeren en had alle emmers in gebruik. Daar wij in Lobith waarschijnlijk in mijn huis geen goede emmer meer zullen vinden, peinsde ik op een middel om een zo onmisbaar keukenhulpstuk te maken. Een spreekwoord zegt: "Nood maakt vindingrijk". Zo ook hier. Er lagen langs de weg talrijke ronde oliebussen die de soldaten daar neergeworpen hadden. Mijn fantasie ging aan het werk en van een oliebus was na een paar uur werken een goede bruikbare emmer gemaakt. De boer en boerin vonden deze zo praktisch dat zij mij vroegen of ik voor hen ook een paar emmers wilde maken. Vol moed toog ik aan de arbeid en toen de zon zich naar de kimme wendde, kon ik hen er reeds twee aanbieden. Dankbaar namen zij deze oliebus-emmers in gebruik.

Na het avondeten hebben wij nog met de boer en boerin en Gerhard buiten bij de waterput een uurtje gekeuveld. De avond was prachtig en wij konden niet besluiten onze legerstede op te zoeken. Maar toch rond elf uur braken wij op en kropen onder de dekens. Ik lag nog een poosje wakker. Zouden wij spoedig naar Lobith terugkeren?

Woensdag 18 april

's Morgens ben ik weer emmers gaan maken. 's Middags had ik er weer twee klaar. Daarna hout zagen voor de kachel in de schuur. Een gure dag. We konden op het land niets doen. De boer en Gerhard hielden ons 's avonds in het keukentje gezelschap en keuvelden over alles en nog wat. Toen wij aanstalten maakten om naar bed te gaan, sloeg Juno de waakhond zo geweldig aan dat de boer het hoofd buiten het keukendeurtje stak. Daar kwamen twee heren het erf op fietsen. "Het zijn heren van het evacuatiebureau uit Diepenheim", zei Maria. De voorste van de twee riep: "Woont

hier ook een J.J. Driessen?". "Present", riep ik. "Ik moet u mededelen", zei hij, "dat u morgenvroeg om half negen met uw gezin en uw spullen bij café Bussink moet zijn. U kunt terugkeren naar Lobith. Er komen twee autobussen die jullie brengen". Ik was een ogenblik sprakeloos. Zouden wij terug kunnen keren naar huis? "Koenen, Hoenholt, Van de Wetering, Hansen, Nieman, Buil en Koldewij met hun gezinnen gaan morgen ook", zei de man. Plotseling sprongen wij op en zongen: "Lang zal hij leven!". Maria danste van blijdschap een wals met de inmiddels naar buiten gekomen boerin. Wij praatten en zongen nog een kwartiertje. De boer en de boerin gingen naar de keuken en wij begonnen in te pakken. Inmiddels was Maria Jopie en Lenie bij boer Rotman gaan waarschuwen. Ferdinand en Peter pakten zorgvuldig hun spullen in een zelf gemaakt kistje.

Donderdag 19 april

Ik had de wekker op zes uur gezet. Het was een prachtige morgen. Onze spullen werden naar buiten gedragen. Toen wij daarmee klaar waren, ging ik met de fiets van de boer even naar boer Rotman om afscheid te nemen. Boer Rotman en de boerin vonden het fijn, dat ik nog even gekomen was. Jopie en Lenie stonden met hun spulletjes klaar. Ik bedankte boer Rotman en de boerin voor al het goede wat zij voor mij en mijn kinderen gedaan hadden in de moeilijkste dagen van mijn leven. "Toen wij verbannen waren en moesten vluchten, hebben jullie ons liefderijk opgenomen en door jullie goede behandeling en hartelijk medeleven ons het leven veel lichter gemaakt. Ik hoop en zal God bidden, dat hij jullie bewaren mag. Wij zullen nooit vergeten wat jullie voor ons hebben gedaan". De boer en boerin wilden van geen bedanken weten. "Het is niet meer dan Christenplicht, wat wij gedaan hebben", zeiden ze.

Hendrik Rotman en Toon Sanders brachten Joseph en Lenie per fiets naar Diepenheim, terwijl ik naar onze boerderij terug ging om boer Wesseldijk te helpen bij het opladen van onze spullen op de boerenwagen. Met een hartelijke handdruk bracht ik mijn dank aan de boer en boerin Wesseldijk, Gerhard en Diene die zo veel hebben gedaan voor ons. "Met alles hebben jullie ons bijgestaan. Eten hebben wij volop gehad. Als liefdevolle en bereidwillige mensen hebben jullie ons vluchtelingenleven dragelijk gemaakt". En tegen Gerhard, zelf een vluchteling, zei ik: "Jou ben ik dank verschuldigd voor de aangename uurtjes die wij samen hebben doorgebracht".

Om half negen kwamen wij bij het evacuatiebureau aan. Koenen was er al. Nieman kwam gelijk met mij aan. Wij wensten elkander geluk dat we weer naar huis konden gaan. Om negen uur was iedereen present. De bussen lieten op zich wachten. Het werd half tien, tien uur, half elf, en nog waren de bussen er niet. Eindelijk om twaalf uur kwamen zij aan. De evacuatiecommissie regelde het inpakken en hielp zelf mee. Om half één vertrokken wij.

Vele katholieken bedankten de pater, die ook aanwezig was, voor de geestelijke hulp die zij van hem ontvangen hadden. Wij bedankten de evacuatiecommissie voor alles wat zij voor ons gedaan hadden. Toen een hartelijk afscheid van vrienden en bekenden en de autobussen zetten zich in beweging. Ik liet nog een laatste blik over Diepenheim gaan. Onder het zingen van vaderlandse liederen reden wij met flinke vaart in de richting van Lochem. Van Lochem ging het naar Vorden. De rijwielfabriek EMPO te Vorden heeft veel schade door granaatvuur opgelopen. Van Vorden ging het naar Hengelo, Keijenburg, Hummelo, Laag Keppel, Wehl, Loil, Didam, Zevenaar. Van Zevenaar naar Babberich.

Wij moesten om in Lobith te kunnen komen nu over Duits gebied. Werden wij in vorige plaatsen nagewuifd en een goede reis toegeroepen, hier was de stemming heel anders. De mensen die in de deuropening stonden, gingen naar binnen. Wie achter de ramen stonden, draaiden zich om. We zagen niets dan verbeten en lange gezichten. Wij lieten ons hierdoor niet van de wijs brengen en zongen uit volle borst het lied: "Wij leven vrij en leven blij". Voor ons was de tijd voorbij om ver-beten en lange gezichten te trekken. Wij reden langs de Elterberg naar Hüthum. De Elterberg is een grote woestenij van gespleten, geknakte en omgevallen bomen. Daar bovenuit steekt de eeuwenoude kerk op de berg, met stuk geschoten middenstuk en zwaar beschadigde toren. Deze berg heb ik altijd bewonderd om haar natuurschoon en mooie vergezichten. Ik kon deze aanblik van vernieling niet verdragen en draaide mijn hoofd de andere kant uit. Ook daar niets dan verwoesting. De spoorbrug was opgeblazen en lag erbarmelijk langs haar peilers.

Van Hüthum ging het in de richting van Spijk. Wij passeerden een in aanbouw zijnde brug die beide oevers van de Rijn zal verbinden. Nog een kilometer en wij waren weer op Nederlandse bodem. Een stukgeschoten grenspaal lag langs de hoge Rijndijk van het dorp Spijk. Heeft dit een betekenis? Zal de grenspaal een eind in oostelijke richting verzet worden? Wij zullen hierover ons thans maar niet druk maken.
Het dorp Spijk is er nogal goed afgekomen. Tolkamer is meer verwoest. Voor het gemeentehuis van Lobith werd halt gehouden. Wij mochten de bus niet verlaten. Gaarne had ik even naar mijn woning willen lopen om de verwoesting in ogenschouw te nemen. Maar het bevel luidde: "Niemand mag de bus verlaten". Na een half uur kwam de leider van het hoofd-evacuatiebureau uit Enschede, die ons naar Lobith had gebracht, het gemeentehuis uit. Hij deelde ons mede dat maar enkele gezinnen in Lobith konden blijven. De anderen moesten terug. De stemming onder ons daalde tot onder het vriespunt. "Want", ging de leider verder, "van de gezinnen die niet kunnen blijven zijn de woningen verwoest". Onderwijl konden wij de bussen verlaten. Terwijl enige hoofden van gezinnen met de gemeentesecretaris van Lobith aan het discussiëren waren, waren anderen op zoek om bij familie of vrienden onderdak te krijgen. Al was het maar één kamertje of schuurtje dat nog enigszins bewoonbaar was te maken. Toen ik terug bij het gemeentehuis kwam, waren de bussen verdwenen. Onze spullen waren uitgeladen. Konden wij dan toch blijven? Ja, dat kon, maar op eigen risico. Ik leende een kruiwagen en mijn kinderen en ik brachten onze spullen naar ons verwoeste huis. Tijdens het zoeken naar een woongelegenheid had ik vluchtig even mijn huis bezichtigd. De aanblik was diep bedroevend.
Het was ondertussen zeven uur geworden. Ik vroeg hier en vroeg daar, maar overal was hetzelfde antwoord: "Ik wil je graag helpen, maar je ziet wel, wij hebben maar één vertrek dat bewoonbaar is". Daar zat ik nu, op de puinhopen van mijn huis, met een paar huilende kinderen naast mij. Het begon avond te worden en ik moest snel handelen om een nachtverblijf te vinden. Bertus Jansen, bakker in Lobith, zei: "Slaap vannacht maar in mijn bakkerij". Ik nam dankbaar dit aanbod aan. Wij brachten onze spullen in de bakkerij en vielen doodmoe en verdrietig op het stro dat voor korte tijd nog als rustbed voor Duitse soldaten gediend had. Mijn kinderen vielen spoedig in slaap, maar ik kon de slaap niet pakken. Honderden gedachten vlogen door mijn hoofd. Ik peinsde. Wat nu? Eindelijk, tegen de morgen, viel ik in een onrustige slaap.

Vrijdag 20 april
Wij werden in Diepenheim gewekt door het kraaien van een haan en het gezang der vogels. Hier hoorde ik, in ons verwoest Lobith, niets anders dan het geluid van een tsjilpende mus, die van het ene verwoeste dak op het andere vloog. Ik liet mijn kinderen maar slapen en ging naar buiten. Wat was het stil, wat was het doods in deze woestenij. De meeste bewoners die ik gisteren gezien en gesproken had, gingen 's avonds weer terug naar omliggende dorpen, waar zij bij familie gebleven waren. Ik trachtte een boterham te eten, maar het wilde niet. Ik legde de half opgegeten boterham neer en ging weer op zoek naar woonruimte. Ik vroeg aan mensen die inmiddels van elders gekomen waren, maar steeds hetzelfde antwoord. Ik liep naar mijn verwoeste huis, ging op de kolenbak zitten die door de kracht der granaten in mijn tuin was geslingerd en bekeek het verwoest restje. Kon er misschien een hokje bewoonbaar gemaakt worden? Neen, het kon niet.
Maria was naar familie in Spijk gegaan. Toen zij terug kwam, zei ze: "Oom Lambert zijn woning staat nog leeg. Overleg eens met Tante Dientje of wij daar niet zolang in kunnen wonen, totdat Oom Lambert van het evacueren terugkomt". Ja", zei ik, "dit kan een oplossing zijn". Daar het inmiddels te laat was geworden om naar Spijk te gaan, besloot ik morgenvroeg te gaan. Wij gingen naar onze slaapplaats in de bakkerij terug en we kropen vroeg onder de wol.

Zaterdag 21 april
Het was nog vroeg in de morgen, toen ik naar mijn familie Jan Boer op het Spijk ging om te overleggen of ons plan uitvoerbaar was. "Ja", zei hij, "dat kan een oplossing zijn. Als je bij Oom Lambert intrekt, hoeven wij daar niet geregeld te zijn om een oog op de inboedel te houden. Want er lopen hier mensen rond die van deze toestand misbruik maken en andermans woning nasnuffelen".

Op het Lobith aangekomen, leende ik een karretje van goede kennissen. De spullen werden uit de bakkerij gehaald, opgeladen, en naar de woning van mijn zwager Lambert Spaan gebracht. Boer Rotman had mij gezegd dat, wanneer ik in Lobith eens voor moeilijke gevallen zou komen te staan, Lenie en Joseph gerust weer bij hen terug konden komen. Wij overlegden, dat Maria Lenie op de fiets voor een tijdje weer naar boer Rotman in Diepenheim zou brengen, totdat ik een woning had. Zij bracht Lenie weg en de anderen betrokken de woning van mijn zwager.
Het huis was van binnen treurig om aan te zien. Alles lag over de vloer verspreid en vertrapt. Kasten en laden waren open gebroken en de inhoud slingerde rond. Wat de moffen van hun gading was, hadden zij mee genomen, de vernietigers en verwoesters van beroep. Ik maakte een vertrek een beetje bewoonbaar. Het huis had niets geleden, alleen de schoorsteen was beschadigd. Ondertussen was het avond geworden. Ik maakte ons nachtleger in orde en we gingen slapen. Zeer moe van de drukke dag die wij gehad hadden.

Zondag 22 april
Om acht uur was er een H. Mis in de parochiekerk van het dorp Spijk. Er waren omstreeks twintig mensen in de kerk. Het waren allemaal boeren die reeds teruggekeerd waren om het land te bewerken. Vele huizen op Spijk zijn bewoond door de Tommy's. Op Spijk zijn de steenfabrieken van "Hollandsch en Duitsch" en de fabriek "Het Spijk" in beslag genomen door de Tommy's die daar zijn gelegerd. Het zijn pioniers en werken aan de grote brug over de Rijn. Na de H. Mis zijn wij Spijk eens doorgewandeld. Vanaf de hoge Rijndijk hadden wij een goed overzicht over de soldatenkampen die op het terrein der steenfabrieken waren opgeslagen.
Ik heb in afwachting van de terugkomst van Maria een kamer van mijn zwager zijn woning voor ons gebruik in orde gemaakt. De seringen bloeiden in de tuin. Ik plukte een grote ruiker en zette ze in een grote vaas op de tafel. De namiddag ben ik bezig geweest met mijn dagboek bij te werken, want ik was een heel eind achter.
's Avonds kwam Maria thuis. De reis was voorspoedig verlopen, vertelde zij. De boer en boerin Rotman hadden verbaasd opgekeken, toen Maria met Lenie het erf op kwam rijden. Zij waren diep ontroerd, toen Maria onze teleurstelling in Lobith mededeelde. De volgende dag was Maria naar Lobith teruggekeerd. Wij gebruikten ons avondeten, baden ons avondgebed en toen onder de dekens.

Maandag 23 april
Maria begon al vroeg met het schoonmaken van de kamers. Ferdinand, Joseph en ik zijn naar Lobith gegaan om een begin te maken met mijn tuin in orde te brengen. Wij begonnen met de loopgraven dicht te maken die door de tuin liepen. Een perenboom had het lot van het huis ondergaan en een kersenboom had zijn kruin verloren. Het middageten konden wij gebruiken bij mijn vriend en buurman Jan Teunissen, bijgenaamd Potte Jan. Deze naam heeft hij gekregen, omdat hij een winkel heeft in allerlei huishoudelijke artikelen. Om een beetje afwisseling in ons werk te brengen, zijn wij 's middags tussen de puinhopen aan het zoeken gegaan of er nog bruikbare huishoudelijke artikelen lagen. Om zes uur borgen wij de gereedschappen op en trokken wij naar onze woning op het Spijk terug. Maria was al flink opgeschoten met de grote schoonmaak. Nog een poosje gepraat en toen onder de wol.

Dinsdag 24 april
Wij zijn weer naar Lobith gegaan en hebben wat bruikbaar was uit ons verwoeste huis onder het puin vandaag gehaald. Veel is het niet, maar het is altijd nog beter beschadigd huisraad te gebruiken dan zonder te zijn, wanneer ik een woning heb als mijn zwager terugkomt. 's Middags zijn wij met de tuin van mijn zwager begonnen. Wij spitten een stuk om en begonnen te zaaien en vroege aardappelen te poten. Een extra karwei was het afbreken van de schuilkelder die achter het huis lag. Ziezo, deze dag was weer goed besteed. Toon Sanders, die uit Diepenheim enkele dagen in Lobith vertoefde en weer terug naar Diepenheim ging, heeft Joseph meegenomen naar boer Rotman, totdat de toestanden in Lobith een beetje beter worden.

Woensdag 25 april
Vandaag kon men de bonkaarten van teruggekomen evacués omruilen voor bonkaarten die in Lobith geldig zijn. Maria heeft direct de Diepenheimse bonkaarten omgeruild. Voorlopig kan men er alleen maar brood op krijgen. Andere levensmiddelen zijn er nog niet. Toen Maria met het brood thuiskwam, hebben wij ons hieraan te goed gedaan.
Wij hebben de naaimachine van mijn zwager op aanwijzing van Jan Boer uit de grond gegraven. Die had mijn zwager Lambert Spaan daar verstopt. De machine heeft gelukkig niet veel geleden. De moffen hebben alle aardappelen van L. Spaan weg geroofd en ook een paar bedden. Zijn hond is tijdens het evacueren thuis gebleven en is zo mager als een lat.
Vandaag hebben wij bezoek gehad van enige Tommy's die in het kamp zijn gehuisvest. Zij wilden graag dat wij voor hen de was deden. Maria vond het goed. Zij gaven daarbij royaal zeep voor de was, zodat voor onze was ook nog zeep overbleef. Als loon gaven zij een doos sigaretten en een blik sardientjes.

Zondag 29 april
Het is een stille dag geweest. 's Morgens om half acht zijn wij naar de H. Mis geweest. Een mistige regen, die gisteren al begon, bleef ook vandaag de dag tot een trieste dag maken. Ik nestelde mij in het hoekje achter de kachel en nam mijn lievelingswerk, het lezen, weer ter hand. Ferdinand en Peter verveelden zich. Zij konden de vrije natuur niet ingaan. Met allerlei spelletjes trachtten zij de tijd te doden en telkens keken zij naar buiten om te zien of de lucht opklaarde en de regen ophield. Maar de lucht bleef potdicht. 's Avonds kwamen enige Tommy's ons bezoeken. Zij schaarden zich rondom de kachel. In het kamp was alles zo koud, zeiden ze. En diegenen, die in huizen van ge-evacueerden zijn ondergebracht, hebben het ook niet warm omdat alle ruiten stuk zijn. Wij hebben onder het genot van een sigaret enige gezellige uurtjes achter de kachel doorgebracht. Rond elf uur gingen zij naar het kamp en wij naar bed.

Maandag 30 april
De druilerige, mistige regen van gisteren had opgehouden. De lucht was nog zwaar bewolkt. Maar nu en dan brak de zon door de zware wolkenmassa heen en zond haar warme stralen over het doorweekte landschap heen. Ik heb enige brieven geschreven naar mijn familie die in Noord-Brabant en Limburg woont. Ik ben benieuwd hoe zij het maken. Ik hoop nog altijd dat mijn dochter Josephine bij een van mijn familieleden is. Daar er momenteel nog geen postverkeer van Lobith naar andere provincies mogelijk is, wilde een Tommy die één dezer dagen naar Brussel moet de brieven mee nemen en in één of andere plaats in Noord-Brabant posten. Misschien kan op deze manier de verbinding tussen hen en mij tot stand komen.

Maandag 7 mei
Eindelijk, eindelijk kunnen wij zeggen dat de oorlog in Europa is afgelopen. Vanavond hoorde ik, dat de oorlog een einde heeft genomen. De nachtmerrie is voorbij. Het vermoorden van miljoenen mensen is gestopt. Nu kunnen de verbannen en verstrooide mensen naar hun haardstede terugkeren. Hoe zullen zij deze terug vinden? Duizenden vaders zullen hun huis, waarin zij met hun dierbaren woonden, niet meer kunnen vinden. Tussen de puinhopen staand zullen zij zich afvragen: "Heeft hier mijn huis gestaan?". In duizenden gezinnen zullen één of meer plaatsen onbezet blijven, omdat die gevallen zijn op het slagveld, bij het ondergrondse werk, of gemarteld en gepijnigd in de concentratiekampen. Zij zijn als slachtoffer van deze alles vernietigende oorlog gevallen. Het waanzinnig vermoorden is geëindigd. GOD zij dank. In zijn alles omvattende barmhartigheid heeft God het smekend gebed van de in nood verkerende mensen verhoord en de oorlog doen eindigen. Zullen de mensen uit deze oorlog de lessen, en waarschuwingen die erin liggen opgesloten, begrijpen? Dat naastenliefde en vertrouwen de hoofdpeilers moeten zijn die naast vele andere Het Gebouw, de vrede onder de volkeren, zal moeten dragen? De mens in zijn hoogmoed dacht zelf de wereld te kunnen leiden en wilde God uitbannen uit de samenleving der volkeren. Maar God heeft getoond, dat Hij alleen regeert. Een ieder die alles met geloof beziet, zal dit moeten erkennen.

De oorlog geëindigd. Bij die gedachten stroomt telkens het bloed sneller door mijn aderen. Het is of ik uit een angstige droom ben ontwaakt. Maar neen, het is geen droom geweest. Het was angstwekkende werkelijkheid, deze vijf jaren van verdrukking en vernietiging. Als de mensen nu de woorden die de engelen zongen boven de velden van Bethlehem, "Vrede op aarde aan de mensen van goeden wil", ter harte nemen dan zal er een langdurige vrede kunnen zijn onder de volkeren. Vrede, vrede, vrede, deze woorden jubelen in mijn binnenste en ik zal God danken, dat Hij zijn straffende hand heeft teruggetrokken. De grote opbouw kan beginnen. Ook op sociaal gebied, waar de verdelende rechtvaardigheid de leidende factor zal moeten zijn. Eindelijk, eindelijk, de oorlog is voorbij. VREDE, VREDE, GOD ZIJ DANK.

Zaterdag 12 mei
Vandaag is een dag die mij veel vreugde bracht. Van het repatriëringscomité ontving ik bericht, dat mijn zoon Frans gerepatrieerd is uit Duitsland en in uitstekende gezondheid verkeert. Hij bevindt zich thans in Hees, een plaats in Noord-Brabant, in afwachting van doorzending naar huis. In de namiddag ontving ik een brief van mijn dochter Josephine. Zij had op verschillende manieren geprobeerd contact met ons te krijgen, maar telkens geen bericht terug ontvangen. Ook zij maakte het uitstekend en was weer bij de familie in Reuver bij Venlo met wie zij geëvacueerd is geweest. Uit het diepst van mijn hart stijgt een dankgebed op tot God, dat Hij ook hen beiden veilig thuis brengt.
Vandaag is mijn zwager, in wiens huis ik woon, met zijn gezin uit Oldenzaal teruggekeerd. Hij was blij dat ik zijn huis bewaard had en zijn land bewerkt, gezaaid en bepoot had.

Dinsdag 24 mei
Van gemeentewege werd mij een woning op het Tuindorp bij de scheepswerf op het Tolkamer toegewezen. Het huis heeft veel geleden, maar kan nog goed bewoonbaar gemaakt worden. Frans is de zestiende mei thuisgekomen. Maria, Frans en Ferdinand hebben de woning op het Tuindorp klaar gemaakt. Vandaag trekken we erin. Daar zullen wij wel blijven wonen, totdat mijn huis in Lobith herbouwd is. Ik moet mij met het restantje meubels, dat uit mijn verwoest huis gered kon worden, maar zien te behelpen totdat er nieuwe of tweedehands meubelen te krijgen zijn.
En nu met goede moed vooruit. Toon Sanders, die in dit dagboek zoveel genoemd is, woont ook in het Tuindorp.

Joseph Driessen jr. (Joop) heeft altijd contact gehouden met de familie Rotman in Diepenheim.

Op deze foto uit 1982 staat Joop naast mevrouw Rotman.

Met dank aan Ferdinand Driessen in Tolkamer voor z'n medewerking.

FRITS JURRIUS
— INSTALLATIEBEDRIJF —
0316-247361

Aerdtsedijk 26, 6913 KD Aerdt, Fax 0316-247912

FRUITKWEKERIJ
"DE DRIE DORPEN POLDER"

B. van Schip
Renbaan 45
6913 KL AERDT
tel. 0316 – 371 156
fax. 0316 – 371 156

L.G. van Schip
Hoogeweg 32
6911 KS PANNERDEN
tel. 0316 – 371 371

Voor "historische"
lage prijzen.

Tevens uw adres voor
Aardappelen , groenten en fruit.

Locatie Renbaan is iedere dag geopend !

Palletfabriek R. Derksen bv

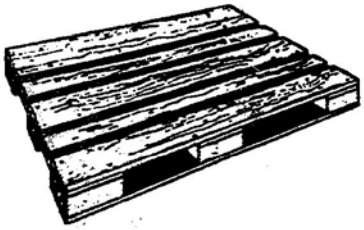

Tel. 0316 - 371450*
Fax 0316 - 371044

Palletfabriek R. Derksen bv
Industrieweg 4-6
6911 KL Pannerden
(Gem. Rijnwaarden)
Holland

R. Derksen Naaldhoutzagerij
Industrieweg 4-6
6911 KL Pannerden
(Gem. Rijnwaarden)
Holland

RDP Pallet-recycling
Industrieweg 5-7
6911 KL Pannerden
(Gem. Rijnwaarden)
Holland

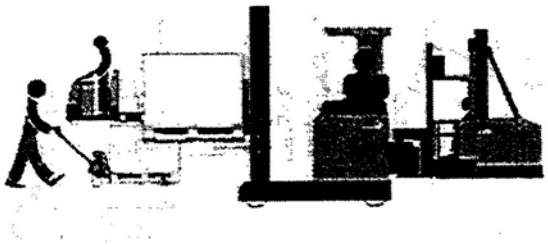

Voor handpallettrucks tot en met hoogbouwtrucks

BT Nederland BV
Frankeneng 55
6717 AA EDE
Tel. (0318) 660500
Fax (0318) 622105
E-mail: info@bt-nederland.com
Internet: www.bt-nederland.com